

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
Pracoviště historické sociologie

Kateřina Soukalová

Možný svět fámy

Diplomová práce

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc.

Praha 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité zdroje. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 14. května 2013

Kateřina Soukalová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu diplomové práce doc. PhDr. Bohuslavu Šalandovi, CSc. za podnětné rady a cenné připomínky, které mi pomohly při zpracování mé diplomové práce.

OBSAH

1	ÚVOD	8
2	TEORETICKÁ VÝCHODISKA	9
2.1	PŘÍRUČNÍ ZÁSOPY VĚDĚNÍ A PŘEDPOROZUMĚNÍ	9
2.1.1	PŘÍRUČNÍ ZÁSOPY VĚDĚNÍ ALFREDA SCHÜTZE	9
2.1.2	PŘEDPOROZUMĚNÍ HANSE GEORGA GADAMERA	11
2.2	DOSAVADNÍ TEORETICKÉ PŘÍSTUPY KE STUDIU FÁM	12
2.2.1	PSYCHOANALYTICKÁ TEORIE C.G. JUNGA	12
2.2.2	MEMETICKÁ TEORIE	13
2.2.3	FUNKCIONÁLNÍ PŘÍSTUP	15
2.2.4	TEORIE SOCIÁLNÍ SMĚNY	16
2.3	TEORIE FIKČNÍCH SVĚTŮ	17
2.3.1	AKTUÁLNÍ SVĚT	18
2.3.2	MOŽNÝ SVĚT	19
2.3.3	SPOJITOST AKTUÁLNÍHO A MOŽNÉHO SVĚTA	19
2.3.4	FIKČNÍ SVĚT	20
2.3.5	SPOJITOST AKTUÁLNÍHO A FIKČNÍHO SVĚTA	22
2.3.6	SPOJITOST FIKČNÍHO A MOŽNÉHO SVĚTA	23
2.3.7	SHRNUTÍ TEORIE FIKČNÍCH SVĚTŮ	24
2.4	FOLKLOR A FÁMY	24
2.4.1	STEREOTYPY	24
2.4.2	MÝTY V TRADIČNÍM POJETÍ	25
2.4.3	PODSTATA VYPRÁVĚNÍ PŘÍBĚHŮ	27
2.4.4	MODERNÍ FOLKLOR - POSTFOLKLOR	29
2.5	SHRNUTÍ	30
3	FÁMA JAKO SOCIOLOGICKÝ JEV	31
3.1	DEFINICE	31
3.2	OVĚŘENÍ	34
3.3	DRUHY FÁM	35
3.4	MĚSTSKÁ POVĚST JAKO SPECIFICKÝ DRUH FÁMY	37
3.5	KONSPIRACE JAKO SPECIFICKÝ DRUH FÁMY	43
3.6	ŽIVOTNÍ CYKLUS FÁM	50
3.7	VĚROHODNOST	50
3.8	ŠÍŘENÍ FÁM	52
3.8.1	ÚSTNÍ KOMUNIKACE	55
3.8.2	MÉDIA	56
3.8.3	POPULÁRNÍ KULTURA	58
3.9	FÁMA JAKO MORÁLNÍ PANIKA	59
3.10	SHRNUTÍ	63
4	ROZBOR VYBRANÝCH FÁM	64
4.1	FÁMY O KRÁDEŽÍCH LIDSKÝCH ORGÁNŮ	65
4.2	FÁMY O DEVIANTECH	70
4.3	NASTRAŽENÉ JEHLY A HIV/AIDS	75
4.4	SPECIFIKA AMERICKÝCH FÁM	77
4.5	SPECIFIKA ČESKÝCH FÁM	81
4.6	SPECIFIKA RUSKÝCH FÁM	84
4.7	SHRNUTÍ	87

5 ZÁVĚR	89
POUŽITÉ ZDROJE	92

Abstrakt

Diplomová práce popisuje a vysvětluje fámu jako sociologický jev. Zabývá se tím, z jakých důvodů a za jakých okolností fáma vzniká, jak se šíří a jak ve společnosti přetrvává. Rovněž se zabývá předpoklady pro pochopení, předávání a případné uvěření fámě. Důraz je kladen především na pochopení fámy bez negativní konotace, která jí je většinou přisuzována. V práci je předložen názor, že ne vždy by se fáma měla pokládat za smyšlenou, fiktivní a apriorně negativní, ale že by spíše měla být uvažována jako možně pravdivá, především ve smyslu jevu, o kterém referuje.

K práci je přistoupeno s méně používaným přístupem, který ukazuje, že fáma nemusí být nutně nepravdivá a škodlivá, ale že naopak vyvěrá z pravdivých jevů ve společnosti a její funkce je především varovná. Není důležité, kolik různých variant příběhu fámy existuje, neboť všechny vytvářejí referenční rámec, díky kterému se fáma lépe šíří; přisvojení si fámy není znakem fikce, ale spíše předpokladem toho, aby se více ujala mezi lidmi.

V práci je obhajován názor, že fáma se šíří zejména kvůli svému obsahu a poselství, které je především varovné. Cílem není předat děj jako takový, ale varovat o určitém jevu, který se ve společnosti objevuje. Není tedy podstatné, zda je fáma do detailu pravdivá, neboť důležitá je pouze pravdivost jevu, o kterém referuje.

Klíčová slova

Fáma, teorie možných světů, konspirace, městská legenda, morální panika

Abstract

This thesis describes and explains rumours as sociological phenomenon. It deals with circumstances under which rumour arises, how it spreads and how it persists in society. It also deals with the prerequisites for understanding the transmission and any believing in rumour. Emphasis is placed on understanding the rumours without negative connotations which is mostly attributed to it. The theory of fictional worlds brings idea that rumour should not be always fictional, fictitious and a priori negative, but rather should be considered as possibly true, especially in terms of the phenomenon, which it refers.

It does not matter how many different variations of the rumour story exist, since all create a frame of reference through which is better spread the rumour; adoption of the rumours is not a sign of fiction, but rather a prerequisite to embed among people.

The thesis promotes the view that a rumour is spread mainly due to its content and message, which is mainly a warning. The aim is not to pass the exact story, but to warn about a phenomenon that occurs in society. It is not important whether the rumour is true in each detail, because the only important aspect is truth of phenomenon which the rumour refers to.

Keywords

Rumour, theory of possible worlds, conspiracy theories, contemporary legend, moral panics

1 ÚVOD

Tématem diplomové práce je fáma jako sociologický jev. Důraz je kladen zejména na porozumění fámě bez negativní konotace, která je jí většinou přisuzována. Zabývá se tím, z jakých důvodů a v jakém kontextu fáma vzniká, jak se ve společnosti šíří a proč často dlouhodobě přetrvává. Zabývá se také předpoklady pro pochopení, předávání a případné uvěření fámě.

Samotná práce má tři části. První část je věnována teoretickým východiskům ke zkoumání fám, zejména se soustředí na dosavadní přístupy, pomocí nichž byly fámy již zkoumány, přináší však také jiný přístup, a to sice propojení fám s teorií fikčních světů, dále s Gadamerovým předporozuměním a se Schützovou příruční zásobou vědění. Druhá část práce se zabývá fámou jako sociologickým jevem. Definuje fámou, hledá způsoby a důvody vzniku fámy, jejího šíření a jejího uvěření. Také se zabývá fámou jako morální panikou. Třetí část popisuje tři vybrané fámy, které v současnosti kolují po celém světě a jsou široce známy. Popisuje je jako možně pravdivé a předkládá důkazy o tom, že zárodek pravdy v nich obsažen je. Dále se tato kapitola zabývá specifiky fám, jež kolují v českém, americkém a ruském prostředí.

Metodou práce je rešerše, komparace a kritická analýza zdrojů již publikovaných o fámě. Zatímco odborné publikace o fámě v českém prostředí existují zřídka, a to pouze z folkloristického úhlu pohledu, v zahraničí vědecký zájem o fámy trvá již od meziválečné doby, veskrze je však fáma nahlížena jako nepravdivá informace, nekonstruktivní jev, psychická rakovina nebo dezinformace.

Cílem této práce je dokázat, že fáma nemusí být nutně nepravdivá a smyšlená, ale že může naopak obsahovat pravdivé jádro, které může veřejnosti přinášet důležitá varování a poučení. Neměla by se tedy a priori považovat za fiktivní, negativní, škodlivou, ale za možně pravdivou ve smyslu jevu, o kterém referuje.

2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

2.1 Příruční zásoby vědění a předporozumění

2.1.1 Příruční zásoby vědění Alfreda Schütze

V teoretickém přístupu k fámám a k jejich pochopení se budeme držet sociologických východisek, které se zabývají konstitucí smyslu pro samotné jednající. Je důležité všimnout si pozadí sociálního jednání, především každodenního jednání v sociálním životě a jeho motivačních souvislostí. Opřeme se proto o Alfreda Schütze, podle kterého je smysl konstituován vytvářením vztahů mezi daty vědomí.

Žijeme v realitě, skutečnosti, která představuje každodenní životní svět. Životní svět je pro Schütze světem každodennosti, je to svět intersubjektivní, a tedy sociální (Šubrt – Balon 2010, s. 24). V tomto světě existujeme, konáme a sledujeme své cíle. Také z něj čerpáme veškerou zkušenost a představy o významech. Je to svět nám důvěrně známý, svět rozumu a naší zažívané zkušenosti. Takový svět je považován svými účastníky za samozřejmý a daný.

To, že jsou v tomto světě druzí lidé, je pro nás naprosto přirozené. Toto společné sdílení, prožívání a komunikace je umožněno díky tomu, co Schütz označuje reciprocitou perspektiv, založenou na přesvědčení, že svět je právě takový, jak se nám jeví a že i ostatní ho v principu vidí jako my, přičemž pokud by byli postaveni na naše místo, chápali by svět a věci v něm jako my. Zakládá tak předpoklad toho, že si lidé rozumějí nebo rozumět mohou (Schütz 1962, s. 174).

Dále Schütz tvrdí, že v průběhu lidského jednání dochází k ustálení předchozí zkušenosti do celkového vědění o světě, které poskytuje jedinci základní orientaci a funguje jako referenční, vztahové schéma světa. Svět každodenního života je prožíván vždy z perspektivy dosavadního vědomí o tomto světě, které ho činí do jisté míry srozumitelným. Všechny interpretace tohoto světa jsou tak založeny na zásobě předchozí zkušenosti, která funguje v podobě příručního vědění jako referenční schéma (Schütz 1962, s. 208). Toto příruční vědění slouží aktérovi k

interpretaci jevů, s nimiž se setkává, a které je prakticky neustále obměňováno a doplňováno. Je také podmínkou úspěšného zvládnání každodenních situací. Zásoba vědění funguje jako recept, pravidlo, návod či předpis sloužící k interpretaci sociálního světa a jednání s věcmi a lidmi tak, abychom v každé situaci dosáhli co nejlepšího výsledku s minimem úsilí a vyhnuli se nežádoucím důsledkům (Nohejl 2001, s. 71).

Tento životní svět Schütze představuje dějiště, ale i cíl lidského jednání a vyžaduje interpretaci, pro kterou je nutné specifické vědění. Věnuje tak pozornost tomu, jakými prostředky jsou struktury životního světa vykládány. Výklad životního světa spočívá v typizaci a zvláště pak v zásobách vědění. Právě ve svém jednání se lidé, ať vědomě či nevědomě, obracejí k těmto zásobám, které umožňují vyznat se v každodenním světě, zvládat situace, zacházet s věcmi a dorozumívat se s druhými. Během života si tak jedinec vytváří i přetváří svou vlastní zásobu příručního vědění, pomocí níž se orientuje ve světě. Ta je zpřehledňována prostřednictvím typů, myšlenkových konstruktů, které umožňují „rozpoznávat určité předměty a sociální situace jako typické, neboli určovat nové zkušenosti prostřednictvím typu konstruovaného ze zkušeností dřívějších“ (Nohejl 2001, s. 73), skrze něž si lidé vytvářejí představy o typech jednání, osob a předmětů, jakožto i o světě jako celku. Nejdůležitější typizací je jazyk, díky jehož používání při pojmenování svých záležitostí je individuální výklad pro druhé pochopitelný a přijatelný. Jazyk umožňuje včleňovat do osobní zkušenosti i takové události a věci, s nimiž se druzí nikdy osobně nesečkali ani nesečkají. Zkušenost popsána jazykem je tak srozumitelná i těm, kteří ji na vlastní kůži zažít nemohli.

Jazyk je nejdůležitějším znakovým systémem lidské společnosti, je velmi významným prostředkem objektivace, typizuje individuální zkušenost a zároveň ji anonymizuje. Obsahuje množství významů a zkušeností, které uchovává v čase a umožňuje jejich předávání a opětovné vyvolání. Jazyk je uspořádán podle určitých vzorců, máme-li se domluvit, musíme respektovat jistá pravidla jazyka. Je tak umožněno jednotné pojmenování zkušeností, věcí a skutečností v každodenní realitě, a tím i zpřístupnění všem, kteří v dané společnosti žijí a realitu sdílejí. Je tak stvrzován řád každodenní reality. Prostřednictvím jazyka je člověk schopen vytvářet

soubory životně důležitých znalostí – zásob vědění – a uvědomuje si, že těmito znalostmi disponují i druzí. Člověk je tedy vybaven různými soubory vědění, z nichž některé s ním ostatní sdílejí, jiné ne. Tato skutečnost má vliv i na charakter interakcí, z toho důvodu je pro člena společnosti důležitá znalost sociální distribuce vědění (Berger - Luckmann 1999, s. 39-50). Z toho vyplývá, že interakce s ostatními je podmíněna společnou účastí na dostupné zásobě vědění, která je zprostředkována jazykem.

2.1.2 Předporozumění Hanse Geoga Gadamera

Hlavní kategorií, s níž Gadamer pracuje, je rozumění, jež považuje za ontologický základ života člověka. „Rozumění je původní charakter bytí lidského života samého“ (Gadamer 2010, s. 247). Člověk, který chce porozumět nějakému textu, ho musí pochopit jako odpověď na nějakou otázku. Smysl textu se tak vlastně objevuje na základě spolupráce toho, kdo text zanechal, a toho, kdo se s ním snaží pracovat. Každý výklad je ovšem vázán na předsudky, přičemž Gadamer zdůrazňuje především jejich významnou funkci v hermeneutickém procesu rozumění. Podle Gadamera předsudky předchází každému soudu a úsudku a představují tak nezbytné východisko každého poznávacího procesu. Neexistuje tedy rozumění, jež by bylo zcela zbaveno předsudků (vždy zde působí nějaký vliv např. vzdělání, tradice apod.). Předsudky jsou podstatnou součástí kategorie porozumění. V souvislosti s tím, že neexistuje žádné rozumění bez předsudků, hovoří o tzv. hermeneutickém kruhu. Hermeneutický kruh ukazuje, že máme-li porozumět, musíme vždy již něco vědět. Proces neustálého vytváření předsudků konstituuje tzv. předporozumění (Gadamer 2010, s. 238). Do rámce tohoto předporozumění je každý výklad již nutně zasazen a z něho musí být pojímán.

Z výše uvedeného vyplývá, že pokud je nám vyprávěna fáma, rozumíme jí a chápeme ji pouze na základě předporozumění. Pokud bychom předporozumění neměli, nemohli bychom ji správně pochopit ani s ní dále v mysli pracovat a zpracovat ji. Lidé si nemohou utvořit žádnou představu o věcech vzdálených nebo neznámých, posuzují vždy a jen podle věcí známých a přítomných. Fámě tedy rozumíme na základě již získaných znalostí a vědomostí. Máme za to, že pokud

bychom ony znalosti neměli, nemohli bychom fámou přijmout a rozumět jí. Z toho vyplývá, že jedinec v sobě má díky své příruční zásobě vědění již zakořeněné určité motivy a stereotypy, skrze něž na fámou reaguje, a díky svým zkušenostem s oněmi motivy a stereotypy ji přijme za svou. Člověk tedy fámám rozumí jen díky tomu, že určité prvky v nich obsažené zná z vlastního reálného života, životního světa každodennosti. Kdyby neexistovaly, nemohl by jim zákonitě rozumět, což indikuje, že fáma existuje jen díky tomu, že referuje o skutečných jevech, které se ve společnosti vyskytují a reálně existují.

2.2 Dosavadní teoretické přístupy ke studiu fám

2.2.1 Psychoanalytická teorie C.G. Junga

Carl Gustav Jung chápe fámy jako psychologický obranný mechanismus nebo jako fantazie produkované podvědomím, tedy jako čistě psychologický produkt. Fámy třídí na dvě kategorie – na obyčejné fámy, které jsou dočasné a odrážejí přísně individuální potřebu, a vizionářské, které jsou opakováním a odrazem kolektivních potřeb (Kimmel 2003, s. 52). Obyčejné fámy závisí na přítomnosti osobních tužeb, smyslu pro hledání, vizionářské vyžadují hluboké emoce sdílené mnoha lidmi. Jung vychází z psychoanalytické teorie, skrze níž tvrdí, že lidská mysl je formována dvěma faktory, a to sice osobním podvědomím a kolektivním podvědomím. Zatímco to osobní je formováno osobními zkušenostmi, kolektivní reprezentuje zděděnou část podvědomí, která je identická všem lidem. Kolektivní podvědomí spočívá v primitivních obrazech a vzorcích myšlení, pocitů a chování, které slouží jako druh paměti lidí po předcích. V kolektivním podvědomí jsou obsaženy základní symboly známé jako archetypy, které reflektují základní lidské potřeby a jsou zjevné ve snech, fantaziích a kulturních praktikách. Archetyp se u Junga vyskytuje jako vrozená forma intuice, která je nutným určujícím činitelem všech duševních procesů. Archetypy určují způsob porozumění, projevují se jako představy a jejich projevem je mýtus.

Podle psychoanalýzy se ten, kdo vypráví a předává fámou dál, zbavuje odpovědnosti za své konání, protože jen posílá dál to, co sám slyšel. Fáma je tak

cestou k uvolnění nahromaděného napětí. Jung v roce 1910 analyzoval případ fámy v dívčí škole, která referovala o tom, že studentka měla poměr se svým učitelem. Pátral po původu fámy a zjistil, že zdrojem byl sen jedné z dívek, která se s ním svěřila svým spolužačkám, které ovšem sen zaměnily za realitu. Tato fáma je typickým příkladem uvolnění nahromaděného napětí, neboť dospívající populace, izolovaná od reálného společenského života, žije v uzavřeném prostředí, což může produkovat množství vymyšlených historek, ve kterých se odrážejí potlačované touhy, které si dívky vyprávějí mezi sebou, jako by se opravdu staly, zatímco jiné dívky jim je závidějí a zcela si je pak přivlastňují.

2.2.2 Memetická teorie

Memetická teorie poskytuje mimo jiné vysvětlení, proč mají fámy schopnost trvale přežívat. Tato antropologická teorie vychází z principů evoluce a sociobiologie, stejně jako ona zkoumá genetické a evoluční základy chování. Memy se chovají jako živé organismy, využívají jednotlivce ke svému přenosu, v tomto případě ke kulturnímu přenosu. Teorie memů vychází z teorie Richarda Dawkinse o sobeckých genech, v níž jsou memy (v jeho pojetí geny) jakési vektory pro přenos idejí skrze kultury. Aby tyto geny uspěly, musí mít schopnost vytvářet kopie, nové prvky či druhy již existujících entit, dále je důležitý i přírodní výběr a dědičnost. Na tuto teorii navázala Susane Blackmoreová, která přišla s novou teorií o lidské evoluci, v níž jsou memy sebekopírující jednotky kultury, které se šíří imitací. Rozmanitost a výběr nastává právě tehdy, když se materiál kopíruje nebo šíří dál. A právě to je znakem fám. Různé detaily, místa i charaktery se mohou přenášet a adaptovat zcela jinde, jinak řečeno, každé vyprávění a předávání fámy ve své podstatě připomíná to samé. Například ve známém příběhu již od dob 1. světové války o tajemném stopaři se mění místo, kde se příběh odehrává, pohlaví stopařů, příbuzenská spojitost a další detaily, ale základní dějová linka je vždy stejná. Stopař je nabrán do auta na nějaké osamělé cestě a poté záhadně zmizí. Řidič, který stopaře vzal, poté zjistí, že stopař je již několik let mrtvý. Příběh se vyvíjí, mutuje a adaptuje do té které společnosti, ve které se vypráví, a existuje a přežívá díky tomu, že na sebe nabírá kulturní prvky té které společnosti.

Memy se šíří pomocí sociální interakce, verbální komunikace a skrze média. Touto cestou kolují po celém světě, především díky internetu, díky němuž jsou memy implementovány do masové kultury, a šíří se tak dále například pomocí televizních programů. Podle Hardinga (2005) není pochyb o tom, že se fámy tím, jak se šíří, vyvíjejí a adaptují do té které společnosti, přestože je jejich jádro to samé, nehledě na národnostní a regionální odchylky, chovají jako memy. Fámy jsou tedy elementy, které umožňují svůj přenos, a tím tak přežívat. „Mem je tedy základní prvek kultury, o němž lze tvrdit, že je dědičný negenetickou cestou, zvláště imitací“ (Blackmoreová 2001, s. 11). Když imitujeme, cosi se předává dál, a to pak může být předáno znovu a znovu. Podle memetiků je život prostoupen memy a následky jejich přítomnosti. Vše, co jsme se naučili imitováním (kopírováním prostřednictvím chování) druhých, lze označit za mem. Memy jsou tak všechna slova naší zásoby, všechny historky, které vyprávíme, všechny znalosti a návyky, jakožto i hry.

Mezi memy tedy patří rovněž i fámy (Blackmoreová 2001, s. 36; Ellis 2001, s. 76; Heath – Sternberg 2001). Pravdivost ani škodlivost není kritériem úspěšného memu, neboť ten když se může šířit, tak se šíří. Příběhy tohoto typu jsou dědičné – miliony lidí si nemohly náhodně vymyslet stejnou historku. Existuje zde variabilita – ne každý slyšel stejnou verzi, ale základ příběhu je rozpoznatelný. Konečně je zde patrná selekce – miliony lidí vyprávějí denně miliony historek, ale na většinu zcela zapomenou a jen málokterá se stane fámou. Nové memy vznikají variací a kombinací starších memů. O jejich úspěšnosti rozhoduje řada faktorů, které souvisí s lidskou přirozeností, neboť člověk selektuje a imituje.

Z teorie memů vychází i pojetí fám jako myšlenkové nákazy (Lynch 1996), jako viru, který se šíří vyprávěním z jedné lidské mysli do druhé. Pokud je virus natolik nakažlivý, aby se udržel v mysli jako parazit, může úspěšně nakazit další mysli skrze naraci. Jakmile tento myšlenkový virus ztratí sílu, může zaniknout, ale většinou se pouze upozadí, utiší, a když je vhodná doba, objeví se zase. Skrze mutaci tak fáma přežívá dál. Stejně jako skutečné viry mohou být i tyto myšlenkové přenášeny z různých míst na jiné a tak vytvářet nová místa infekce. Teorie

myšlenkové nákazy uvažuje a posuzuje především otázku toho, jak se myšlenky programují pro svoji vlastní propagaci a také následky pro kulturní evoluci.

2.2.3 Funkcionální přístup

Současní badatelé se také zabývají výzkumem fám jako kolektivního fenoménu s dynamikou, která může být vysvětlena jako kombinace psychických a situačních proměnných. Tato perspektiva, vycházející ze sociologie a sociální psychologie, je klasifikována jako funkcionální ve své podstatě, neboť se pokouší objasnit procesy přenosu fám a faktorů, jež mohou vést k individuálním rozdílům ve vnímání rolí, které fámy hrají v uspokojování lidských potřeb (Brodén - Rous 1990, cit. dle Kimmel 2003, s. 47). Impulsem k funkcionálnímu přístupu v sociálních vědách a vědách o chování byla práce Gordona Allporta a Lea Postmana *The Psychology of Rumor* (1947), ve které se autoři zabývali psychologickými zdroji fám a procesy jejich šíření, zejména v době 2. světové války. Zjistili, že přenos fám je spojený s procesem kolektivního řešení problémů. Fámy jsou ustanovovány v pohybu a šířeny, když existuje nějaká nejasnost týkající se pravdivých faktů kolem určité situace, když má téma fámy nějakou důležitost pro mluvčího i pro posluchače. Při nejasných situacích nebo při pochybách o systému vystupuje fáma jako skupinové úsilí, skrze něž si skupina chce vymoci své právo na informace. Jinými slovy, fáma je hypotéza nebo předběžné vysvětlení (Allport - Postman 1947, s. 33). K jejich rovnici fámy jako důležitosti informace pro posluchače i mluvčího a nejasnosti přibyla další proměnná, a to strach. Strach za důležitou proměnnou v rovnici považují Prashant Bordia i Ralph Rosnow. Rosnow a Fine spatřovali hlavní funkci fám v tom, že jsou hlavním prostředkem sociální směny (Rosnow - Fine 1976, s. 19) a dodávali, že fáma se pokouší o rozlišení nejasné nebo nejednoznačné situace.

Funkcionální pohled na fámy uplatnil i Leon Festinger (Rosnow - Fine 1976, s. 53-54), který zdůrazňoval ochraňující funkci fámy. Jeho teorii kognitivního rozporu ukazuje na příkladu hladu - pokud máme hlad, uděláme něco, abychom zmírnili příznaky hladu, to samé se děje, pokud pocítujeme určitý rozpor mezi poznáním. Fámy tak vysvětluje jako pokusy o smíření se s rozpory v poznání.

Funkcionální pohled na fámy tak naznačuje, že fámy jsou generovány pod podmínkami, které jsou označeny jako optimální kombinace strachu, nejistoty a spoluodpovědnosti. K šíření fám vede i to, že jedinci pochybují o systému kvůli nevysvětleným událostem nebo nejasnostem týkajících se jiných aspektů té které situace, když jsou lidé nahněvaní, vystrašení nebo nervózní z té samé situace a když se jich ta samá situace osobně týká (Kimmel 2003, s. 52).

Funkcí fámy je vedle předání informace také náhrada nebo doplnění oficiálních informací, které poskytují média. Frekvence fám je podle Tamotsu Shibutaniho (1966) přímo úměrná společenskému napětí a nepřímo úměrná důvěře v oficiální zdroje informací. Fámy proto vzkvétají hlavně v krizových situacích, kde mimo své informační funkce poskytují i psychologickou úlevu od napětí.

2.2.4 Teorie sociální směny

Podle teorie sociální směny lze sociální chování považovat za výsledek implicitních sociálních konstruktů, které zahrnují smlouvání o co nejvýhodnější podmínky. Sociální interakce mají zajistit co nejvyšší zisk a minimalizovat ztráty. Zisky a ztráty vztahů jsou poměřovány a podle toho se poté rozhodujeme, zda do nich máme vstoupit. Zisk je ve vztahu k druhým definován jako míra uspokojení potřeb a prospěchu, jehož jednotlivec ve vztahu dosahuje. Ztráta je definována jako vynaložené úsilí, které jednotlivec do vztahu vkládá. Sociální vztahy jsou navazovány pouze a tehdy, pokud budou ziskem pro oba aktéry. V jejich interakci se vždy uplatňuje kalkulace výdajů a zisků s tendencí k maximalizaci zisku.

Z pohledu teorie sociální směny, vycházející z klasické ekonomické teorie, můžeme šíření fám chápat jako transakci, ve které někdo dodává fámou kvůli následnému výnosu – jiné fámě, objasňující informaci, statusu, síle, kontrole, penězům nebo jiným prostředkům. Pokud je informace vzácná, trh s fámami expanduje a jednotlivec tak může na trhu získat vysokou tržní hodnotu. Pokud je směna vzájemně odměňována, pro transakční vztahy to v důsledku znamená, že budoucí směny budou probíhat snadněji, neboť člověk, který opakovaně dodává dobré informace, zvláště když jiné zdroje jsou nedostupné nebo nespolehlivé, je považován za prodejce se vzácnými a vysoce ceněnými komoditami. Prodejce je tak

oceněn obdivem, penězi nebo jinými hodnotnými prostředky a ve výsledku tak stratifikačně stoupá a získává vyšší status. Nicméně tato prosperita však může být vlastním hrobem, neboť společnost deprivovaná nepříliš radostnými novinkami se stává skeptickou, podezřívavou a také nemluvnou.

Ačkoliv je směna pravděpodobně základem mnoha vztahů, tento přístup však padá s tím, když začneme zvažovat motivy transakce. V kontrastu s klasickou ekonomickou teorií, která uvažuje jeden ucelený motiv, je vidět, že při šíření fám hraje roli více motivů. Na vědomé i podvědomé úrovni usiluje šíření fám o uspokojení individuálních i kolektivních potřeb. Potřeba rozumět prostředí kolem sebe je primárním motivem, který se objevuje na rozdílných úrovních analýz, ačkoliv také vycházejí najevo další varianty motivů.

Kritikou tohoto přístupu může být například fenomenologický pohled na oceňování v sociální směně. Byla by chyba předpokládat, že ve všech případech je lidské ekonomické chování racionální, tedy vždy uvažující nejlepší možnosti a maximalizující zisky. Lidé v jednání nemají vždy objektivní racionální volbu. Tento pohled také vysvětluje, proč existuje tolik individuálních variant fám, protože každá osoba dává jinou váhu svým možnostem a její chování může být rozdílné i na základě podobných okolností. Lidé také nejsou vždy opatrní v určování svých cílů jednání, častěji jednají podle načrtnutých možností a dalším alternativám nedávají příliš váhu (Rosnow - Fine 1976, s. 77-80).

2.3 Teorie fikčních světů

Dnes lze velmi obtížně rozpoznat pravdivou informaci od nepravdivé, fámou jako nepotvrzenou informaci od záměrné dezinformace. Pro samotného aktéra může být velmi složité odlišit, co je pravda a co lež. Jak má tedy člověk poznat, co je skutečné? „To, co nazýváme skutečností, je ve své podstatě výsledkem komunikace“ (Watzlawick 1998, s. 7). Konstrukce našeho každodenního chápání se ve skutečnosti jeví jako velmi vratká a bludná a my tuto konstrukci neustále podpíráme a vyspravujeme, a to i s nebezpečím, že musíme překroutit fakta tak, aby neodporovala našemu chápání skutečnosti, namísto toho, abychom naopak přizpůsobili svůj pohled na svět tomu, co je nesporné. Podle Watzlawicka je daleko

nebezpečnější než tyto sebeklamy víra, že existuje jenom jedna skutečnost, existuje totiž spíše bezpočet pojetí skutečnosti, které mohou být velmi rozporné a které jsou výsledkem komunikace a ne odrazem objektivní pravdy (Watzlawick 1998, s. 7). Při komunikaci tak vznikají odlišné skutečnosti, názory na svět i mylné představy.

Víra, že vlastní pohled na skutečnost znamená skutečnost samu, představuje nebezpečnou bludnou ideu. K vyřešení problému skutečnosti a pravdivosti ve světě fám si vypomůžeme teorií fikčních světů. Tato teorie vychází z logiky, velmi propracovaná je v analytické filozofii nebo v teorii literatury, to však nebrání tomu, abychom tuto teorii nevyužili v této práci, neboť „fikce má v podstatě velmi blízko k sociologii. Sociální realita se zdá být stejně tak smyšlená jako skutečná“ (Gordon 2008, s. 37). Stejný názor zastává i Lubomír Doležel, který uvádí, že fikční světy mohou mít velmi široké uplatnění, neboť „možné světy fikce jsou artefakty vytvořené estetickými činnostmi – básnictvím a hudbou, mytologií a vypravěčstvím, filmem, televizí apod.“ (Doležel 2003, s. 29). Teorie fikčních světů může být vhodná k tomu, abychom s pomocí pojmů možnosti a alternativnosti mohli zkoumat vztahy přístupnosti mezi fikčními světy a realitou. Možné světy tak dávají prostředky k popisu relací mezi světy, mohou přispět k propojení mezi aktuálním světem a ostatními světy, světy neaktuální povahy, protože každý svět je prezentován jako uzavřený systém, který je relativně autonomní.

Svět našeho žití se sestává z rozmanitých verzí světa – ze světa fyziků, ze světů obecného mínění, ideologických světů, historických verzí světa aj. Do této mnohosti druhů světů patří třída světů fikčních, podobně jako ostatní se rozplývá a trvale se mění. Fikční světy nemusí nevyhnutelně referovat k imaginárním bytostem, spousta fikcí se plně opírá o reference k předmětům a událostem, které náleží do aktuální historie. Fikční světy tedy tvoří jednu množinu verzí světa, které jsou od ostatního světa odděleny časově a kulturně specifickými určeními.

2.3.1 Aktuální svět

Aktuální svět je světem naší skutečnosti. V naší skutečnosti realizujeme myšlení, a tím vytváříme světy možné i fikční. Všechny světy jsou konstrukty

mysli, která objektivně existuje v aktuálním světě. Aktuální svět je jen jeden, všechny varianty, ve kterých je zobrazován, jsou variantami možných světů.

2.3.2 Možný svět

Možné světy jsou vytvářeny tvůrčími činnostmi lidské mysli a lidských rukou, mohou sloužit k pochopení alternativních možností. Jde o způsoby, kterými by svět mohl být, jsou to množiny stavů věcí (Fořt 2005, s. 16) nebo také něco, co odkazuje k souboru faktů, v tom případě je možný svět souborem myslitelných faktů (Materna 1998, s. 15, cit. dle Fořt 2005, s. 17).

V souvislosti s možným světem je vhodné podotknout, že příjemci fámy nehodnotí logickou možnost tvrzení příběhu ve světle současného, aktuálního světa, přestože vypravěč to po nich často požaduje, ale mají spíše sklony opustit aktuální svět a dočasně přijmout perspektivu příběhu.

Na možné světy je nutno se dívat jako na světy, jež jsou s reálným světem ve spojení, ne jako na alternativy reálného světa (Ronenová 2006, s. 36). Možné světy tak mohou být nástrojem popisu jak pro pojem alternativnosti, tak pro analýzu vztahů přístupnosti mezi světy. Fikční stavy zastírají svou fikčnost a mohou být prezentovány jako fakta. Fikce nadto konstruuje alternativní průběhy událostí a stavy věcí a přičítá je neexistujícím bytostem.

2.3.3 Spojitost aktuálního a možného světa

Pokládáme-li možné světy za způsoby, jakými by svět mohl být, nastává otázka, jaký je jejich vztah k aktuálnímu světu, tj. ke světu naší reality. Aktuální svět může být pokládán buď za jeden z možných světů, jež má stejný ontologický status jako všechny ostatní světy, od nichž se v podstatě neliší, nebo za svět, který má mezi všemi možnými světy výsadní postavení, je výjimečný. Možný svět je tedy konstrukt založený na bázi aktuálního světa.

Aktuální svět je z množiny všech možných světů vydělitelný a podstatně se od ostatních liší. Liší se zejména vlastnostmi objektů, které obsahují neaktuální možné světy, obsahuje navíc objekty, které nejsou v možných světech aktuální a

naopak. Svět aktuální, svět naší reality, je prostoročasově určen, zatímco neaktuální možné světy nepatří do žádného fyzického prostoru. Budeme se držet Rescherových názorů, že při konstrukci možného světa funguje svět aktuální jako jakási báze pro samotná možná individua, aktuální svět je vždy před světem možným (Rescher 1975, s. 90, cit. dle Fořt 2005, s. 36). V tomto duchu tedy musíme konstatovat, že pokud chápeme svět možný a svět aktuální jako Rescher, jsou současné fámy odrazem něčeho, co již existuje či existovalo ve světě aktuálním. Na bázi aktuálních událostí možné světy fám staví.

Pravdivostní hodnocení výroků či obsahů možných světů je relativní vzhledem ke konkrétnímu možnému světu. Je-li tedy možný svět souhrnem stavů věcí, je nutné určovat pravdivostní hodnotu vůči takovému souhrnu. Možný svět závisí na postoji člověka, aby svět pokládal za možný, musí mu uvěřit.

Sociologie relativizuje jistotu ohledně možných světů formulací Thomasova teorému – jestliže je určitá situace lidmi definována jako reálná, pak je reálná ve svých důsledcích. Nebo v koncepcích sociální konstrukce reality, když hovoří o světě každodenní reality a realitách se zcela odlišnými oblastmi významů a druhů zkušeností. Berger s Luckmannem pokládají realitu za druh kolektivní fikce, konstruované a podpořené skrze procesy socializace, institucionalizace a každodenní sociální interakce, zvláště skrze jazyk. Tento přístup k sociální realitě jako k fikčnímu konstruktu je relativně trvalý.

2.3.4 Fikční svět

Fikční světy jsou konkrétní soubory stavů věcí, které nejsou v aktuálním světě realizovány (Ronenová 2006, s. 51; Doležel 2003, s. 30). Fikční svět se obvykle nahlíží jako určitá struktura generovaná fikční výpovědí. Možné světy fikce slouží jako referenční rámec pro entity vytvořené fikční výpovědí, nejsou tedy formalizované logickým modelem pro uchopení sdělení, ale strukturou skládající se z konkrétních předmětů a jedinců, které můžeme na pozadí jejich fikčních světů nahlížet a přistupovat k nim. Fikční světy tvoří konečný počet osob, předmětů, ale stejně tak i konečnost tvrzení. Fikce se věnuje postavám a událostem veskrze

imaginárním. Předkládá tvrzení o jedincích, kteří neexistují, o událostech, které se nikdy nestaly, neboli, stručně řečeno, o fikčních světech.

Fikčnost nelze pokládat za stálou vlastnost výpovědi a hranice mezi fikčními světy a jinými druhy světů se v konkrétní kultuře mohou posouvat. Existují kultury, kde by fámy určitého druhu nikdy nemohly kolovat, protože by jim nikdo nevěřil a ihned by zanikly. Vždy by byly pokládány za fikční, neboť daná kultura by jev, o kterém by fáma referovala, pokládala za nesmyslný či vymyšlený. A potom jde o kultury, u nichž je to naopak. To jsou například fámy s nadpřirozeným prvkem, tj. fámy o strašení, přízracích a všeho, co se týká paranormálních jevů. Jak uvidíme v kapitole s rozbořením fám, tento druh je velmi rozšířený ve Spojených státech, zatímco v Čechách se prakticky nevyskytuje.

Fikční světy nepodléhají požadavkům pravděpodobnosti, pravdivosti nebo důvěryhodnosti, tvarují se historicky proměnlivými faktory, jako jsou cíle, dobové a individuální styly (Doležel 2003, s. 33). Fikční světy jsou přístupné skrze sémiotické kanály a pomocí zpracování informace, tato přístupnost je obousměrná. Při tvoření fikčního světa se čerpá ze světa aktuálního, a to mnoha způsoby – přejímáním jeho prvků, kategorií, makrostrukturálních modelů, vypůjčováním si faktů, diskurzivních rysů, referenčního rámce, vzorců a podobně. K tomu, aby fikční svět existoval, musí existovat fikční výpověď, která představuje základ pro generování fikčního světa. Musí existovat reálný aktér, který rozumí kódu výpovědi a konstruuje konkrétní fikční svět. Tvorba fikčního světa se odehrává v aktuálním světě, ale vytváří fikční říše, jejichž vlastnosti, struktury a způsoby existence jsou v podstatě nezávislé na vlastnostech, strukturách a způsobech existence aktuálního světa. Konstrukt fikčního světa je propracováván jako místo imaginární existence entit, na něhož poukazuje, či o němž referuje daná fáma, přičemž týž příběh zároveň tuto jejich imaginární existenci zakládá. Fikční světy a jejich složky zahrnují soubory realizovaných, ale i nerealizovaných možných stavů věcí.

Akteři získávají přístup k fikčním světům v přijímání fám. To vyžaduje mnoho dovedností a závisí na mnoha proměnných jako na typu osobnosti, stylu podání a jeho účelu apod. Úlohou aktéra je rekonstruovat fikční svět, neboť výpověď je souborem instrukcí pro příjemce, podle nichž probíhá rekonstrukce

světa. Pokud aktér zrekonstruoval fikční svět v podobě mentálního obrazu, může se nad ním zamýšlet a učinit ho součástí své zkušenosti právě tak, jako si přisvojuje svět aktuální. Toto přisvojení, které zahrnuje prožitek získání vědomostí a nápodobu, včleňuje světy do posluchačovy skutečnosti.

2.3.5 Spojitost aktuálního a fikčního světa

Fikční svět a svět skutečný se do určité míry nevyhnutelně překrývají, často i v celém rozsahu. Je mnohem přijatelnější si jednoduše vypůjčit entity a vlastnosti z hotového světa reality (Fořt 2005, s. 66). Je ale třeba zdůraznit, že fikční svět existuje v jiném modu než svět aktuální, je od něho oddělen a nezávisí na něm.

Podle Eca (2010, s. 85) jsou fikční světy parazity světa aktuálního, jsou to jen malé světy, které ohraničují většinu toho, co víme o aktuálním světě. Umožňují tak soustředit se na konečný uzavřený svět, který je velmi podobný světu našemu, ale je ontologicky chudší. Podle Eca neexistuje nemožnost světů, podle něj každá výpověď musí být buď pravdivá nebo nepravdivá. Pokud v sobě některý svět zahrnuje možnosti pravdivosti a nepravdivosti, není to podle Eca možný svět (McHale 1987, s. 33).

Každý svět, ať už fikční, možný nebo aktuální, obsahuje množinu entit – objektů, osob, jež jsou specifickými způsoby organizovány a propojeny, např. prostřednictvím situací, událostí a časoprostoru. Svět jako systém entit a vztahů je autonomní oblastí v tom smyslu, že se dá odlišit od jiných oblastí s jinými množinami entit a vztahů. Světy jsou tedy navzájem rozeznatelné, ať jsou to světy fikční, možné nebo aktuální. Fikční svět je konstruován jako svět se svou vlastní specifickou ontologickou pozicí a jako svět představuje soběstačný systém struktur a relací.

Fikčnost s sebou přináší specifická logicko-sémantická pravidla, jež usměrňují recepci fikčního světa. Za jistých pragmatických okolností nebo ve specifickém kulturním kontextu dochází k rozhodnutí, že nějaký text si zařadíme do kategorie fikce. Jakmile je textu udělena tato nálepka, aktivují se konvence předepisující statut a náležitý způsob interpretace fikčních výpovědí. Když výpovědi textu v daném kulturním kontextu dostanou označení fikční, pak

například postavy těmito výpověďmi konstituované jsou pokládány za účastníky nějakého paralelního fikčního systému světa. Tento fakt může být aplikován opět na fámy týkající se paranormálních věcí.

Autonomie fikčních světů implikuje, že fikční světy jsou ontologicky a strukturně odlišné, fakta aktuálního světa nemají žádné apriorní ontologické privilegium před fakty světa fikčního. Systém fikčního světa je nezávislý, ať už je jím konstruován jakýkoli typ fikce, ať tato fikce čerpá z našich znalostí aktuálního světa v jakémkoli rozsahu. I když jsou fikční světy autonomní, neznamená to, že jejich fikční závislost závisí více nebo méně na stupni příbuzenství fikce a reality, fakta aktuálního světa nepředstavují pro fakta fikce konstantní referenční body.

2.3.6 Spojitost fikčního a možného světa

Lubomír Doležel považuje fikční světy za možné světy, Ruth Ronenová vnímá možné a fikční světy jako odlišené a odlišné. V práci pracujeme s tvrzením, že aktuálně fikční svět nemůže být možný svět. Fikční světy často vykazují rysy nemožných světů – je v nich logický rozpor, popřípadě něco, co není z hlediska přírodních zákonů nebo běžné zkušenosti možné. Na tomto místě jmenujme např. nemožnost technického provedení zapíchnutí hrotu injekční stříkačky do sedadla, jak je tradováno ve fámách o záměrném nakažení virem HIV, nebo schovávání žiletek do vagíny vietnamských prostitutek za účelem pořezat a poranit americké vojáky během vietnamské války.

Další námitka k odlišení fikčního a možného světa souvisí s pojmem aktualizace. Neboť „fikční světy jsou nejen neaktualizované, (...) ale také neaktualizovatelné“ (Ronenová 2006, s. 64). Není tedy možné tvrdit, že fámy reprezentují fikční svět, neboť jsou aktualizované a také aktualizovatelné. V podstatě tatáž fáma se během svého života vyskytuje v několika podobách, obměňuje své prvky a často je také fámou již po staletí známou, v současnosti pouze přeoděnou do současných společenských podmínek. Možné světy tak rozlišují světy neaktuální, ale s možnými stavy věcí, od stavů nemožných.

2.3.7 Shrnutí teorie fikčních světů

Pro přehlednost shrneme pojmy teorie fikčních světů, se kterými pracujeme. Termín fikční svět chápeme jako soubor nerealizovaných možných stavů věcí, jako jakousi imaginární alternativu aktuálního světa. Aktuální svět chápeme jako svět, ve kterém žijeme, jako svět naší reality. Možný svět chápeme jako způsob, kterým by svět mohl být, jako soubor myslitelných faktů. Je to svět, který je s aktuálním světem spojen.

2.4 Folklor a fámy

Při studiu fám je velmi důležité zmínit se o folkloristickém pozadí, zejména proto, že také folkloristé fámy sbírají a označují. Folkloristika má na rozdíl od sociologie a jiných oborů, které studují fámy, terminologicky přesné vymezení. Sociologie či jiné společenskovědní obory považují městské pověsti (neboli novodobé mýty či současné legendy) za určitý druh fámy (Kapferer 1992a; Kimmel 2003; Goode – Ben Yehuda 2009), naopak folkloristika fámou od současné městské pověsti odlišuje. Ačkoliv se v práci držíme sociologického pojetí fámy (tedy takového, že současné městské pověsti vnímáme jako fámou svého druhu), je nutné, vzhledem k tomu, že se v práci opíráme i o folkloristické práce, zmínit tento pohled.

2.4.1 Stereotypy

Ve fámách je zajímavé povšimnout si aspektu stereotypu z hlediska myšlení a jednání lidí. Právě ve folkloru je stereotypnost postav i příběhů nápadná. Dlouhodobé uplatňování představ a názorů, jemuž byl jedinec ze strany kolektivu opakovaně vystaven, se změnilo v něco navyklého, ve stereotypy. Opakováním určitých témat se tak sjednocovalo individuální vědomí s vědomím společenským. Folklor vytvářel studnici obecného duchovního života, jeho prostřednictvím se prosazovaly přání či cíle, které obsahovaly kolektivní zprostředkované individuálním. Příběhy a představy fungovaly jako zdroje norem, které následně byly uchopovány a uplatňovány v určitých situacích. Staletím navrstvená zásoba

syžetů, motivů a postav se realizovala v konkrétních událostech a osobnostech. Obrazně zvládnutá skutečnost v ustálených myšlenkových rámcích vyhovovala potřebě lidí, kteří se nemuseli znovu orientovat ve světě. Pro určitou situaci ve skutečném životě se vždy našel ekvivalent ve folkloru.

Lidé vidí ve světě především to, co zapadá do jejich vlastních, předem ustálených předpokladů, tendencí, stereotypy tak mohou vznikat navzdory všem průkazným faktům. Tendence a stereotypy vznikají ve vědomí každého z nás. Bez nich bychom byli bezradní při předvídání událostí, důsledků vlastních i cizích činů. Stereotypy spoutávají vidění světa, zužují ho, ale na druhou stranu poskytují oporu a jistotu. Člověku se pak zdá, že svět kolem něj má řád, neboť stereotypy mu umožňují vyhnout se riziku nebo nepříjemnostem vznikajících při setkání s neznámým. Právě takovéto stereotypy se neustále vrací i dnes, v dnešních fámách.

Chování člověka ve společnosti je standardizováno. Společenství potřebuje zachovat určité informace, a to se děje především jejich neustálým předáváním jednotlivým členům. Předává se ale nejen slovesně ztvárněné vědění, které ústní podání reprodukuje, ale i vzory chování a vzory činností. Při pohledu na fámy vychází najevo, že se v nich vyskytují určité stereotypní formy chování, které jsou podřízeny normám té které společnosti. Taktéž se projevuje tendence k unifikaci a typizaci chování, a to vytvořením obecně přijatých schémat a standardů. Stereotypizaci v našem myšlení se utvářejí, ukládají a produkují zjednodušené úsudky, často s emočním doprovodem, což je výsledek přirozeného zobecňování, zjednodušování a třídění okolního světa, tedy procesů, které přirozeně musíme dělat. Stereotyp tak často funguje jako nástroj, který má poskytnout ospravedlnění našemu kategorickému přijetí nebo odmítní nějaké skupiny, kde funguje jako racionalizační nástroj.

2.4.2 Mýty v tradičním pojetí

Z folkloristického hlediska jsou městské pověsti a fámy rozlišovány (terminologickému rozlišení se budeme věnovat dále). Městské pověsti jsou považovány za novodobé mýty či pověsti, které odkazují k tradičnímu pojetí mýtů.

Podle antropologa Bronislawa Malinowského jsou mýty praktickým průvodcem umožňujícím orientaci ve společnosti a prožívání skutečnosti. Mýtus není pouze příběhem, ale je to i prožívaná skutečnost, jež je integrální součástí dané kultury. Společnosti podle něj mýty potřebují k tomu, aby kodifikovaly morálku a vyjádřily hodnoty a normy, které jsou významné pro fungování sociálního života. Mýty tak poskytují pravidla pro vykonávání rituálů – pro chování, volbu partnera, zajištění materiálních stránek života, ale umožňují i překonat pudový strach ze smrti, zabraňují tomu, aby společnost upadla do zmatku a chaosu (Soukup 2011, s. 329). Mytologické příběhy zahrnují základní názory na uspořádání světa a jeho původ. Mytologické systémy nejsou produktem vědomých a racionálních úvah o původu a struktuře světa, ale vyrůstají z vědomí a imaginace.

Podle Clauda Lévi-Strausse studium mýtů dokáže odhalit skryté významy sociálních struktur, které jsou v mýtech kulturně zakódovány. Mýty neplní bezprostřední utilitární funkci, ale umožňují překonat reálné nepřekonatelné paradoxy lidského života. Proto není možné na mýty pohlížet jako na pohádkové příběhy. Jejich význam spočívá v mediaci, jejímž prostřednictvím lze překlenout kontrasty a protiklady a logicky je začlenit do koherentního mytologického obrazu světa (Segal 2004, s. 118-119).

Pro antropology a folkloristy je mýtus příběh o vzniku světa v orální kultuře a příběh, který si domorodá etnika vyprávějí, aby zachytila a vysvětlila sociální, přirozený a nadpřirozený řád. V sociologii a kulturologii a také v antropologii se termínu mýtus užívá i pro ahistorické příběhy používané k potvrzení mocenských vztahů, aby se společenské vztahy jevíly jako přirozené a preexistující (Bowie 2008, s. 271). Folkloristé vidí v mýtu jeho konstitutivní prvky či motivy, které se číslují a indexují, a sledují, jak jsou uspořádány a nově uspořádávány.

Vzhledem k rozmanitému užívání slova mýtus je obtížné zformulovat jedinou definici, avšak obecná definice je ta, že mýtus je v první řadě příběh, který může nastat kdykoliv a jehož aktéři musí být osoby. Jeho funkcí je uskutečnění něčeho významného pro své vyznavače, ať už je pokládán za pravdivý nebo nepravdivý (Bowie 2008, s. 173). Městské pověsti naproti tomu mají jasnou narativní strukturu – zápletku, postavy, čas a místo děje, dostatečný počet méně

závažných vnějších detailů, aby se příběhu dodalo na autentičnosti. Základní podoba vyprávění, opakovaná v mnoha dobách, na mnoha místech a v mnoha kulturních kontextech, je vždy tatáž, přesto může být kulturně specifičtější. Například přesvědčení o tom, že když si muž potřese rukou s cizincem, jeho penis zmizí, vyvolává paniku v afrických zemích. Naproti tomu příběhy o člověku, který se po setkání s cizincem probudí bez ledviny, vykazují kontinuitu po celém světě. Některé mýty jsou vytrvalé a škodlivé jako například rozšířená představa, že sex s dítětem nebo s pannou může zbavit muže AIDS (Bowie 2008, s. 302).

Městská pověst představuje určitou formu folkloru. Příběhy se opakují verbálně mezi jednotlivci i ve sdělovacích prostředcích či skrze formy masové komunikace. Nejsou založeny na bezprostřední zkušenosti, ale má se za to, že pocházejí z důvěryhodného zdroje. O popisovaných událostech uvádí, že se staly příteli příteli. Hrají na strunu lidských obav, ale také mohou být jejich odrazem. Jsou často vyvolány strachem ze změny, z nové techniky nebo ze setkání s cizinci. Považují se za spíše smyšlené, ale ve skutečnosti mohou být opodstatněné.

Ke studiu moderních mýtů významně přispěl i Lubomír Doležel, pro něhož je moderní mýtus zvláště fascinující výtvar fikce 20. století (Doležel 2003, s. 185). Na přetvoření mýtů 20. století se podle něj podílejí dvě transformace, a proto se moderní mýtus vynořuje ve dvou variantách. V první jsou hranice mezi přirozenou a nadpřirozenou oblastí zrušeny, dvojdomý mytologický svět je přetvořen ve sjednocený svět hybridní. Ve druhé jsou hranice mezi oblastmi zachovány, stejně jako jejich asymetrické vztahy. Obě oblasti tohoto světa jsou přirozené, ale jedna z nich je určená, viditelná, ale druhá je podurčená, neviditelná. Právě viditelnost – neviditelnost je podle Doležela odlišností moderního mýtu od tradičního (Doležel 2003, s. 194). Viditelný – neviditelný svět představuje protějšek klasického mýtu. Nadpřirozené bytosti neexistují, nevyskytují se, ale jejich neviditelnost v moderním mýtu přebírají instituce, soudy, správní úřady aj.

2.4.3 Podstata vyprávění příběhů

Vyprávění příběhů a naslouchání jim je již od počátku lidského věku spjato s mýty a příběhy, většinou o původu světa, které předkům odpovídaly na jejich

otázky ohledně minulosti, vzniku a původu lidského rodu. Vyprávění a naslouchání patří k základním univerzálním všem společnostem a je natolik důležité, že se k němu obrací i sociologie, která vyprávění vnímá jako konstrukt světa každodennosti, jako sociální situaci, která je běžnou součástí sociálního světa a procesů socializace, formování skupinové koherence i sociálního konfliktu, je to forma sociálního jednání. Člověk je v narativním sociologickém paradigmatu vnímán jako vypravěč historek, který vidí svět jejich prostřednictvím, ty zároveň ovlivňují jeho přístup ke skutečnosti (Alan 1994, s. 15).

Vyprávění vyrůstá z obyčejné lidské potřeby něco sdílet a sdělit. V městském prostředí představuje vyprávění nepostradatelnou součást jeho sociálních a kulturních charakteristik a norem. Vyprávíme-li, ztvárňujeme minulost jak v čase, tak prostoru, a tím sami sebe zasazujeme do příběhů jiných, do příběhů z minulosti a ztotožňujeme se s nimi. Vytváříme tak často iluzi skutečnosti, která ovšem nikdy nemusela být. Vyprávění patří k jevům vytvářejícím skupinovou tradici. Pro ústní způsob předávání je důležitý kreativní přístup a vytváření pout mezi vypravěčem a posluchači.

Současné pověsti se od tradičních liší tím, že nadpřirozené bytosti ustoupily těm bytostem, které se dnešním lidem jeví jako reálné a věrohodné. Namísto víl, hejkalů, vodníků a jiných bytostí se v dnešních příbězích setkáváme s vrahy, zvrhlíky nebo sexuálními devianty. Tento posun lze vysvětlit tak, že dnešní společnost už by stěží věřila na ony nadpřirozené bytosti a taktéž tím, že moderní člověk je zvyklý na násilí a brutalitu jako součást každodenního života v moderní společnosti. Pověsti představují pevnou součást moderního slovesného folkloru. Ve své podstatě jsou si všechny současné pověsti podobné. V jádru totiž vlastně nejsou ničím jiným než moderními bajkami – příběhy ukazujícími na jednoduchých konkrétních příkladech správná pravidla lidského jednání. Poukazují na rizika nevyzkoušených technických novinek, na rizikové chování atd. Svými často katastrofickými scénáři ukazují, co se může stát, když porušujeme základní pravidla života ve společnosti, jež jsou stejná jako před tisíci lety; kdo podvádí, porušuje zákony či sociální normy, je krutě potrestán. Všechny nové nevyzkoušené věci jsou potenciálně nebezpečné a vedou ke špatným koncům. Svět je chápán jako místo

omezeného dobra a omezených obzorů, kde jsou morální pravidla ztělesněna v konkrétních varovných příbězích.

2.4.4 Moderní folklor - postfolklor

Folklor je neodmyslitelný prvek lidských kultur a společností, pomocí tradice přenáší symbolickou formou vyjádřené představy o základních sociálních normách a institucích, udržuje nejrůznější kulturní stereotypy a lidové modely, svojí přítomností vytváří obraz světa danou kulturou vnímaný jako reálný a akceptovatelný (Janeček 2011, s. 9). V současné společnosti tuto roli folkloru nahradily projevy umělecké a populární kultury, které jsou například přenášeny masovými médii. Právě média jim dodávají prvek věrohodnosti, například tím, že k nim poskytují řadu důkazů. Média poskytují ucelený vysvětlující systém pro mnohá rozptýlená fakta, tím uspokojují naši potřebu určitého řádu pro chápání jevů kolem nás (Kapferer 1992a, s. 68). Folklor může příležitostně sytit masmédiá, stejně tak se ale média mohou promítat do orální tradice, folklor a masová kultura koexistují (Dorson 1959, s. 247). Vedle toho je však neustále aktivní i ústní přenos, „ústní vyprávění příběhů začíná být opět masově vyhledávanou formou lidského uchopování skutečnosti, která v lecčems nahrazuje starší funkční, symbolické nebo biologické modely“ (Ben-Amos 1996, cit. dle Janeček 2007, s. 13). I v dnešní době tak stále existují prostory a společenské příležitosti pro přímou komunikaci.

Moderní folkloristika má za to, že i v dnešní technické společnosti, jen na první pohled hyperracionální, bohatě kvetou fantastické historky a vyprávění a že jsme stejně pověřiví jako naši dávní předkové. Stále živé jsou pověry, současné a městské pověsti, fámy a anekdoty (Janeček 2007, s. 11). Slovesný folklor tak hraje svoji nezastupitelnou roli i v industrializované technické společnosti 21. století. Folklorní texty a artefakty se dnes šíří vedle ústního podání i pomocí moderních médií, aktivně reagují na aktuální politické, ekonomické, sociální nebo kulturní změny a problémy. Současné pověsti a fámy plní pro lidi ze světa mrakodrapů a paneláků stejnou roli, jakou plnily dávné legendy a pověsti pro naše předky – všechna tato vyprávění jsou jen způsobem, jak lépe porozumět lidskému životu.

2.5 Shrnutí

Tato kapitola se věnuje teoretickým východiskům v oblasti zkoumání fám, zejména se soustředí na dosavadní přístupy, pomocí nichž byly fámy zkoumány, přináší však také jiný přístup, a to sice propojení fám s teorií fikčních světů, skrze níž je fáma představena jako možný svět, tedy jako možné pravdivý, nikoliv nutně fiktivní. Dále jako východisko ke zkoumání fám představuje Gadamerovo předporozumění a Schützovu příruční zásobu vědění, pomocí nichž dokládáme, že člověk fámám rozumí jen díky tomu, že určité prvky v nich obsažené zná z vlastního reálného života, životního světa každodennosti, to znamená, že kdyby tyto prvky neexistovaly, nemohl by jim rozumět. Taktéž je zde nastíněno folkloristické pozadí zkoumání fám.

3 FÁMA JAKO SOCIOLOGICKÝ JEV

3.1 Definice

Hranice mezi skutečností, ověřenou informací, fámou jako nepotvrzenou informací či dezinformací je subjektivní, je výsledkem našeho vlastního přesvědčení. Za informaci je považováno to, co veřejnost považuje za pravdivé, za fámou to, co shledává jako nepravdivé nebo neověřené či neověřitelné, neboť pravda je to, co společenská skupina za pravdivé považuje. Jestliže se člověk dá přesvědčit o tom, co mu sdělil přítel, známý, ale i oficiální místa, bude to považovat za informaci. Bude-li mít pochybnost v pravdivost informace nebo v ní nebude mít důvěru, označí tutéž zprávu za fámou. Ale každá definice fámy založená na jejím neověřeném charakteru vede do slepé logické uličky a nedovoluje tak odlišit fámy od jiných informací přenášených ústně nebo z jiných masově sdělovacích prostředků. Kritérium neověřitelnosti je totiž subjektivní a nedovoluje tak rozlišit fámou a ústně šířenou zprávu, o které se psalo ráno v novinách či mluvilo v televizním zpravodajství. Jakmile je sdělení veřejností hodnoceno jako fáma, přestává se logicky šířit. Fáma je spontánní společenský produkt bez úmyslu a bez strategie, taktéž i bez zdroje, avšak hledání zdroje umožňuje veřejnosti, aby sama před sebou zůstala bez viny. Otázka zdroje je podle Jeana-Noëla Kapferera (1992a) nedůležitá, neboť tím se fáma redukuje na problém čistě individuální, ale fáma je otázkou kolektivní.

Ve své definici je považována za sdělení týkající se aktuálních informací, což může být pokládáno za hlavní rozdíl od městské pověsti, která se váže na minulost, i když blízkou. Přináší momenty k poznání událostí, o něž se veřejnost zrovna zajímá. Fáma je určena k tomu, aby se jí věřilo, chce přesvědčit o svém obsahu, její obsah však není oficiálně potvrzený. Fáma ale nemusí být nutně nepravdivá, ba naopak, může se ukázat jako pravdivá, podložená, často se strefuje přímo do černého a vzhledem k tomu, že ji nelze účinně kontrolovat, vadí. Čím déle obíhá mezi lidmi, tím více se vzdaluje původnímu znění, a tím více zkresluje skutečnost, ale jádro zůstává stejné. Podle Kapferera kritérium pravdivosti nebo

nepravdivosti důležité není, neboť časem se může ukázat, že to, co bylo považováno za fámu, bylo ve skutečnosti pravdivou informací. Podle něj obsah fámy charakterizuje spíše její neoficiální zdroj, nikoliv neověřenost. Sám fámu definuje jako „vznik a šíření takových informací, které ještě nebyly veřejně potvrzeny nebo popřeny z oficiálních zdrojů“ (Kapferer 1992a, s. 19). Fáma může být pojímána jako „potenciálně uvěřitelná zpráva, která ale není podložena solidními, ověřenými fakty“ (Fine 2005, s. 2). Edgar Morin definuje fámu jako „aktuální informaci cirkulující v sociální skupině, mimo média, která je převážně neopodstatněná“ (Morin 1969, cit. dle Kapferer 1989, s. 480). Dále ji definuje jako vyprávění bez reálného podkladu. Kapferer uvádí, že Morinova definice byla ve své době všeobecně přijata, fáma tak byla považována za určitou informaci, jež nemá reálný základ. To dospělo až k situaci, kdy fáma začala být považována za duševní chorobu společenského organismu, za duševní rakovinu. Paul Watzlawick (1998, s. 10) považuje fámu za druh dezinformace a definuje ji jako „komplikace a poruchy mezilidské skutečnosti, které mohou nastat při aktivním pátrání po informaci nebo při záměrném zamlžování nebo odmítání informací“. Rosnow s Finem definují fámu jako formu individuálního i kolektivního hledání informací, když oficiální informace nejsou k dispozici a existuje tak informační mezera. Fámu tedy považují za formu komunikace zkonstruovanou kolem neautorizované informace (Rosnow - Fine 1976, s. 11). Allport a Postman fámu definují jako sdělení, které se týká aktuálních událostí, kterému se má věřit a které se šíří od osoby k osobě zpravidla ústně. Neobsahuje údaje, podle nichž by se dala posoudit jeho pravdivost. Fáma je definována svým šířením mezi homogenními sociálními skupinami skrze virtualitu, mezi silnými zájmy individuů, kteří jsou do předávání zapojeni. Silný zájem vyžaduje, aby fáma byla šířena široce jako jakýsi racionalizující element – vysvětluje, ospravedlňuje a poskytuje významy. Vztah mezi zájmem a fámou je důvěrný, tím pádem autoři popisují fámu jednoduše jako „projekci zcela subjektivních emocionálních podmínek“ (Allport – Postman 1946-47, s. 504). Ze svých výzkumů fám vyvodili zevšeobecněný koncept, v němž má fáma tři stálé vlastnosti (Allport – Postman 1946-47, s. 505):

1. Má tendenci zkracovat se, zestručnit se, mít větší dosah tím, čím více a déle se šíří. V úspěšných verzích je používáno méně slov a méně detailů.
2. Selektuje, zpracovává a podává jen omezený počet detailů ze širšího kontextu. Mnoho však také záleží na konstituci té které skupiny, v níž je fáma šířena.
3. Přizpůsobuje se, vytřibuje se a upravuje se ve shodě se zájmy, přístupy, kulturními tématy, stereotypy apod.

Allporta s Postmanem za jejich předpojatý přístup ke studiu fám zkritizoval Kapferer (1992a, s. 9-11), přičemž podle něj šlo těmto výzkumníkům především o to fámu v očích lidí zdiskreditovat. Ačkoliv z jejich definice vyplývá, že fámy považují za druh zpráv, které nemusejí být nepravdivé, stejně věřili, že je nutné zabránit jejich šíření. Z toho důvodu uváděli pouze falešné fámy, naopak těmi pravdivými se nezabývali. Ostatně veškeré definice fámy, které zdůrazňují neověřenost nebo nepravdivost jsou spíše definice, které vyjadřují předpojatost a moralizující postoj.

Americký sociolog Tamotsu Shibutani považuje fámy za improvizované informace, které plynou z kolektivní diskuze. Fáma pro něj představuje výsledek společného intelektuálního úsilí společenské skupiny dospět k uspokojivému výkladu událostí, její vznik a vývoj tedy odvozuje od základu určité události. Je to čistě kolektivní dílo, které dává nevysvětlitelným jevům smysl. Fáma je především proces – kolektivní výměna informací. Také za extrémních situací se kolektiv sejde a společně analyzuje a diskutuje obsah fámy s ohledem na možnost její pravděpodobnosti. Fáma má sklony k tomu, že příznivě hodnotí pravděpodobné informace a odfiltrovává to, co se k pravděpodobnostnímu scénáři nehodí. Fáma může být považována za formu řešení problémů a autor ji považuje za realitu, která by měla být studována (Shibutani 1966, s. 17). Shibutani tvrdí, že fáma je druhem zprávy, což indikuje, že zpráva v novinách nebo v televizním zpravodajství není nezbytně objektivní pravdou, ale spíše spočívá v názorech a domněnkách, které jsou určeny hodnotami společností, v nichž zpravodajské kanály kontrolují šíření informací, a kde lidé hledají další kanály k doplnění toho, co je jim oficiálně udáváno nadřazenými institucemi jako pravdivá zpráva. Důležitým předpokladem

pro vznik fám je tedy důležitost a nejasnost či nedostatek oficiálních odpovědí, neboť právě za této kombinace vzniká fáma jako svého druhu černý trh informací. Podle Cohena (2011, s. 175) by fámy právě v takových nejasných situacích neměly být nahlíženy jako forma narušené či patologické komunikace, ale jako něco, co lidem dává smysl, jako sdílená improvizace hledající smysluplnou kolektivní interpretaci toho, co se stalo.

Fáma se všeobecně chápe v několika významech – jako rychle a spontánně se šířící neověřená informace o aktuálních skutečnostech, která je z různých důvodů zajímavá pro poměrně širokou skupinu lidí. Tato skupina tvoří informační síť, která nemusí vykazovat žádné trvalejší osobní vazby mezi členy, dokonce může být i anonymní. Dále se používá v souvislosti se zpětným hodnocením informace, jež mohla být šířena jako ověřená z oficiálních míst a za konkrétním účelem, ale která se ukázala být nepravdivá. V poslední řadě jako synonymum klevety, která má však osobitý charakter a je šířena jako poměrně intimní informace v rámci skupiny osobně známých lidí (Gailová 2003, s. 84).

Počátek zkoumání fám najdeme v roce 1941, kdy francouzská psychoanalytička Marie Bonapartová vydala svoji studii „Mýtus mrtvoly v autě“. Analyzuje v ní motiv dvojité předpovědi, kde první předpověď se týká světové politiky velkého významu a druhá se týká konající osoby (předpovídá nález mrtvoly v autě). Právě tento příběh, který Bonapartová analyzovala, odstartoval zájem o moderní pověsti a fámy, nejenom z psychologického hlediska. Začátek reprezentativního zkoumání fám začal v době 2. světové války, kdy sociální vědci byli najímáni do státních služeb, aby zamezili fámám, varovali veřejnost před tím, že zaručené zprávy mohou být lži (mezi tyto vědce patřili zmínění Allport s Postmanem). Avšak je třeba zdůraznit, že prvním vědcem zkoumajícím fámy byl podle Shibutaniho německý psycholog William Stern, který zkoumal v laboratorních podmínkách proces předávání informací.

3.2 Ověření

Není náhoda, jestliže se fámy v nás samých setkávají s ohlasem. Jde o výsledek příslušnosti ke společenské skupině, jejíž názory, hodnoty a postoje

sdílíme. Faktory individuální psychologie mohou výrazně zvýšit možnost pro přijetí fámy. Fámě prostě věříme nebo ne, ale nikdy si ji osobně neověřujeme (Kapferer 1992a, s. 89). Ověřujeme ji pouze prostřednictvím skupiny, protože čím se fáma více šíří, tím je její přesvědčivost větší. Tolik lidí by se přeci nemohlo mýlit – fáma čerpá svou věrohodnost z naší důvěry v určitý mechanismus přirozeného výběru informací. Kdyby fáma nebyla pravdivá, přeci by se nedostala až k nám. Jedinec se snaží tedy zaujmout k fámě a k její pravdivosti nějaký postoj a ve svém názoru se opírá především o mínění druhých. V podstatě tedy mlčky předpokládáme, že dříve než dorazila k nám, prošla fáma filtrem skupiny. Ověřování je tak neoddělitelné od osoby, která ověřuje, a od důvěry, kterou v ní máme.

3.3 Druhy fám

Všechny druhy fám zpracovává kolektivní představivost. Fáma se rodí z nahromaděného znepokojivého napětí a je zároveň plodem psychologického rozpoložení poznamenaného vzájemnou součinností různých hrozeb a strastí, jejichž důsledky se nakonec sčítají (Delumeau 1997, s. 215). Fáma se může projevat v různých formách, zejména tedy kvůli nejasnosti, důležitosti, nedostatku kontroly, strachu nebo znepokojení.

Většina badatelů, jež zkoumá fámy, u nich dále rozlišuje různé druhy, přičemž ty se veskrze překrývají a ve své definici často vykazují podobné charakteristiky. Jmenujme proto pouze ty nejzákladnější a nejvíce frekventované:

A) podle Roberta Knappa (1944, s. 23-24):

1. vzdušné zámky, které odrážejí naděje a pozitivní přání kolektivu
2. hrůzostrašné fámy odrážející kolektivní obavy a strach
3. rozdělující fámy, které rozdělují obyvatelstvo na skupiny a hledají viníky současného negativního stavu společnosti v podobě obětního beránka

B) podle Allana Kimmela (2003, s. 35-46):

1. spontánní fámy objevivší se během krize nebo v jiných stresově zátěžových situacích, kdy se vyskytuje nedůvěra a zmatek ohledně společenských okolností

2. uvážlivé fámy, typicky se objevivší z nějakého jasného důvodu, jsou běžné především v obchodním styku či ve finančnictví
3. sebenaplňující fámy, které umocňují nepotvrzenou historku, jež predikuje budoucí událost
4. konspirace
5. fámy o kontaminacích
6. městské pověsti

C) podle Jeana-Noëla Kapferera (1992a, s. 231-236):

1. fámy zrodívší se z události, jež silně zapůsobila na místní veřejnost
2. fámy, u nichž je nemožné vyloučit záměrné vnášení určitých hypotéz aktéry, kteří se snaží využít události ve svůj prospěch
3. fámy nevycházívší z událostí, ale z určitého detailu, kterému nebyla prozatím věnována pozornost
4. fámy nevycházející z ničeho, jsou to produkty čisté fantazie
5. zvláštní typ fámy – městská pověst

Existují různé druhy fám, přičemž černé fámy ohlašující neštěstí, katastrofy, nebo různé hrozby převažují. Negativní fáma je také prostředek k obnovení sociální soudržnosti, neboť pokud na někoho ukážeme prstem, negativně ho označíme, tak daná sociální skupina, do které onen člověk patří, si začne uvědomovat svoji existenci, sílu a ztotožní se s ní. Fáma vystupuje jako přiznání a explicitní vyjádření všeobecně rozšířené úzkosti, jako první stádium procesu reakce, která dav dočasně zbaví strachu. Je pojmenováním pro určitou hrozbu, vysvětlením, proč je situace nadále nesnesitelná, neboť lidé, kteří přijímají fámou, odvrhují nejistotu. Nepřítel veřejnosti je tak odhalen, což může lidem přinášet úlevu. I ve své optimistické verzi fáma vždy označuje viníka. Čím více je kolektivní strach intenzivnější, tím více mají lidé sklon věřit na rozsáhlá spiknutí.

Protože tématem valné části fám jsou náměty svázané s pocity strachu, úzkosti a tajemnosti, poskytuje vyprávění možnost vypovídat se, vyříkat se, a tím se od negativních pocitů a stavů osvobodit. Stejnou úlohu mají také náměty erotické.

Vypracováním a zejména jeho opakováním překonává vypravěč bez zábran i jiná tabuizovaná témata, aniž je přitom v rámci dané společenské normy jinými kritizován nebo odsuzován, tak se prostřednictvím vyprávění mohou vědomě šířit pomluvy, škodolibost, zvědavost či se překračovat hranice intimnosti.

3.4 Městská pověst jako specifický druh fámy

Vznik termínu městské pověsti (nebo také urban legendy, moderní či současné legendy, popř. mýty) se datuje do roku 1960. Tyto pověsti se tak nazývají proto, že jde o příběhy industriálních společností. Jejich pojmenování neplyne z toho, že by v nich byly obsaženy pouze příběhy, které se odehrávají ve městech, ale z toho, že jsou vypravovány lidmi žijícími v moderní, urbanizované společnosti (Wilton 2004, s. 2). Objevují se ale i před tímto rokem, například Richard Dorson (1959, s. 250) klade vznik jedné takové pověsti o „Mrtvém automobilu“ do roku 1944. Počátky fám a moderních pověstí lze však vysledovat již na počátek 20. století. Například fáma „Mrtvá kočka v balíku“ byla zachycena již v roce 1906, „Aligátor v kanalizaci“ roku 1935 (Hlôšková 2001, s. 176).

Městské pověsti patří do podskupiny lidových vyprávění, legend, jimž se věří, nebo jsou alespoň považovány za věrohodné. Tyto příběhy, zasazené do současného prostředí, jsou líčeny jako skutečné osobní zkušenosti. Pracují s tradičními motivy, což poukazuje na jejich legendární povahu, jsou populární, protože mají strašidelný nebo humorný děj, prvek víry ve skutečnost příběhu a explicitní nebo implikované varování nebo morální poselství. Nezáleží na přímé zkušenosti, ale věří se, že pochází od důvěryhodného zdroje, jsou často připisovány „známému známých“. Ve skutečnosti však pochází z neznámých zdrojů a jejich původ je v podstatě nevypátratelný. Dle Dorsona (1959, s. 249) je městská pověst příběh, který se nestal, ale který je vyprávěn jako skutečnost. Dorson dále pokračuje v definici městských pověstí tím, že to jsou krátké zprávičky o anonymních lidech zapletených do bizarních a traumatizujících, někdy nadpřirozených a humorných situací, do kterých se aktéři dostali kvůli porušení nepsaných společenských pravidel nebo sociálních norem.

Při analýze sociálního prostředí, věkové skupiny a profilů osob, mezi nimiž fáma koluje, zjistíme její skutečnou funkci a skryté poslání. Mnoho takových pověstí je společenským nebo sexuálním varováním určeným mladým lidem, kteří stojí tváří v tvář pro ně novým problémům. Příběhy jsou moderní v tom smyslu, že se soustředí na specifické frustrace a obavy současné doby, i když obsah vyprávění má staleté předchůdce. Moderní pověsti převzaly disciplinární roli slovesného folkloru, který trestal odchýlení od normy, ty moderní často obsahují společensky aktuální etnické, náboženské, sociální a genderové stereotypy, jež mohou vést nejen k šíření nepravdivých informací. Vyprávění folklorních příběhů utvrzuje sociální vztahy, slouží jako přenosný kanál předávání osobních či neoficiálních informací. Fámy mohou sloužit ke zvýšení společenského statusu a atraktivity vypravěče nebo k předávání důležitých morálních soudů a sociálních norem. I dnes mají sociální funkci a jsou důležité pro poznání podvědomých kolektivních struktur naší společnosti. V tomto ohledu moderní pověsti a fámy nejsou vůbec moderní, jak se původně zdálo. Jejich témata jsou věčná, motivy také nejsou vždy nové. Jedná se však o nový vyprávěcí model, a to v tom, že kombinuje rysy tradiční pověsti, bajky a pohádky s rysy osobního vyprávění. V této zvláštní syntéze spočívá ona modernost (Bennett 1985, s. 68). Morální ponaučení se často vyjadřuje dost otevřeně – například v pověstech o únosu dítěte, které naznačují, že nesmíme nikdy spustit dítě z očí. Jiné pověsti obsahují skrytější ponaučení – dávejte pozor, koho berete do auta, buďte pozorní a opatrní, nedůvěřujte menšinám a jejich restauracím aj.

Průkopník odborného zájmu o městské pověsti Jan Harold Brunvand napsal, že ve zkratce jsou tyto pověsti definitivní součástí našeho moderního folkloru – jsou to pověsti, které jsou legendami stejně tak, jako ty tradiční, jsou stejně různorodé jako ty v minulosti. Městské pověsti těžší ze specifických detailů prostředí nebo z referencí na nějaký zdroj. Ve světě současných pověstí nikdy není geografická souvislost mezi tím, co je vyprávěno a kde se to událo. Příběh je považován za pravdivý, často se vyskytuje tak, že to řekl někdo jiný, kdo citoval blízkého kamaráda nebo kamaráda kamaráda. Většinou se o nich mluví v běžné konverzaci nebo na různých večírcích a společenských akcích. Vypráví se během chvatné,

každodenní konverzace v práci, restauraci, autě, v hromadné dopravě či prostě jen během řeči. Zde je patrný posun oproti tradičním pověstem vyprávěným při delších posezeních. Děj se odehrává v nepříliš vzdálené minulosti a lokalitě. Od tradičního folkloru se liší svým obsahem, díky své vazbě na realitu odráží všechny prvky současného globálního životního stylu, od technických vynálezů k městské hromadné dopravě, k prodeji rychlého občerstvení atd. Hlavními hrdiny jsou však stále lidé a jejich sociální vztahy. Nejvíce současné pověsti vypráví o nečekaných kontaminacích v jídle, lidském těle či společenském prostředí, jsou to varovné pověsti spojené s nejrůznějšími formami kriminality. Nechybí i humorná vyprávění, folklor dětský, studentský, kancelářský či automobilový ani příběhy týkající se sexuálních záležitostí. Objevují se i pověsti spojené s nadnárodními korporacemi, sobeckými boháči, přistěhovalci a příslušníky etnických menšin. Typické jsou i pověsti o novinkách moderní techniky, o automobilech, mikrovlnných troubách, počítačích a telefonech. Některá vyprávění odrážejí stará věčná témata, která nalezneme už v archaických pověstech a legendách – návrat ze záhrobí, únosy dětí, strach z přepadení a fyzického násilí, symbolické soupeření. Velká většina moderních vyprávění jsou v podstatě moderními bajkami (Janeček 2007, s. 16).

Šíření pověstí nepředstavuje žádnou záhadu. Migrují široko daleko, kolují od člověka k člověku stejně jako pohádky nebo balady v dřívějších dobách. Podle Brunvanda jsou jednou velkou skupinou, která předává pověsti, tzv. náctiletí, dalšími jsou kancelářští pracovníci, kluboví členové, ale i náboženské skupiny. Šíření fám a pověstí je fundamentální politický akt s mocí měnit sociální struktury – k lepšímu, ale i horšímu. Fámy tak často odkrývají mnohé z toho, co si lidé myslí a říkají, často za zavřenými dveřmi. Jsou také často využívány aktivisty k tomu, aby napadaly a odolávaly vládním akcím. Šíření fám vyjadřuje všeobecný strach a aktivisté rozumí, jak mohou tyto fámy využít k politickému hnutí a požadavkům změn. Dle Fiony Bowie (2008, s. 303) se příběhy tohoto typu šíří zejména v dobách zvrátů a krizí. Její tezi podporuje i Petr Bogatyrev (1971), který uvádí, že pověry se nejvíce rozšiřují a nejpevněji drží v kolektivu i u jednotlivců ve chvílích nervového vzrušení. Odtud lze například vysvětlit silné rozšíření pověr v době války, v níž

měly fámy nepopíratelně očištnou funkci, držely jedince nad vodou, když jim bylo nejhůř, když byli v úzkých a v tísní, a když se chytali každé naděje.

Městské pověsti mohou přežívat v naší kultuře, když budou obsahovat tři zásadní elementy – silnou základní složku děje, základ v aktuálních vírách, tedy v tom, v co se věří a čemu lidé jsou schopni věřit, a v neposlední řadě nějakou významnou zprávu nebo morální poučení. Pověsti všeobecně měly vždy za účel vysvětlovat neobvyklé nebo nadpřirozené věci v přírodním světě. Na určité úrovni to platí i pro ty městské, ale jejich více obecnější role dnes vypadá tak, že chce ukazovat prozaickou a trvalou scénu, chce vytvářet šokující a úžasné vyprávění, které se může stát přátelům i blízkým. Vše je v nich vysvětlováno logickými termíny a tak, aby vše bylo řádně zdůvodňováno, což přispívá k věrohodnosti.

Podle českého folkloristy Petra Janečka, jenž zkoumá novodobé pověsti a fámy, jsou současné pověsti skutečné příběhy, které jsou „příliš dobré na to, aby byly ještě navíc pravdivé“ (Janeček 2007, s. 14). Ale pokud nám nějaké tvrzení bude dávat smysl, vzhledem k tomu, jak chápeme a pojmáme svět, tím spíše budeme schopni akceptovat, že fáma je přinejmenším potenciálně pravdivá. Historiky v tomto ohledu tak nejsou jen příliš dobré na to, aby byly ještě navíc pravdivé, ale „příliš dobré na to, aby byly nepravdivé“ (Fine - Ellis 2010, s. 5). Utvářejí se tak, jak lidé přemýšlejí a jak odpovídají na svět kolem sebe, někdy ospravedlňují předsudky a někdy motivují a ospravedlňují sociální reformy. Janeček uvádí, že jsou to nepravdivé příběhy v tom smyslu, že se nemohly přihodit všem těm desítkám až stovkám kamarádů kamarádů, známých, sestřenic, kolegyň, kterým jsou tyto historiky připisovány. Reálné jádro má podle něj jen absolutní minimum současných pověstí – realistické je obvykle pouze prostředí jejich děje, nikoliv děj samotný. Dále dodává, že současné pověsti se sice navenek tváří jako realistický příběh, ale hlavním smyslem není popsat událost, ale předat stereotypy či kolektivní představy. Nelze v nich proto hledat pravdu ve smyslu odrazu reality, ale spíše pravdu symbolickou, pravdu pro jejich vypravěče a posluchače, pravdu konstruovanou sociální realitou. Některé pověsti a fámy se skutečně zakládají na konkrétních faktech, ale ty se týkají spíše jejich aktérů a prostředí, ne vlastního děje, který je většinou fiktivní. Dokonce i příběhy, které mají pravdivý základ se během

krátké doby rozrostou o tolik variant, že se stanou klasickými současnými pověstmi a fámami. Zatímco některé budí dojem, že po pravdě pátrají, některé si skutečnost barvitě přikrášlují, jiné jsou absolutně fiktivní.

Základem pověstí je však reálný jev, který odkazuje na jevy ve společnosti, čímž příjemce a šířitele pověsti jistým způsobem varuje. Ani zahraniční paralely a různé variace nesnižují předpoklad o pravdivostním základu. Stovky lidí, kterým jsou pověsti přičítány, nesnižují pravdivost historiky, ale naopak slouží jako základ pro další šíření fámy, neboť pokud nám někdo blízký nebo známý onu fámou předá, budeme mu věřit tím spíše. Současné fámy referují o stereotypech, které ve společnosti přetrvávají, ačkoliv jsou mnohdy nahlas odmítány, přesto však ze společnosti nezmizely, což přičítáme obavám lidí z daného jevu či negativním zkušenostem s jevem. V této souvislosti lze uvést fámy o etnických skupinách. Ačkoliv je mnohdy, vzhledem k politické korektnosti, proklamován multikulturalismus, je patrné, že rasistické tendence a zakořeněná neobliba nebo i nenávisť k cizím etnikům nezmizely.

Také Linda Déghová (1994, s. 30) polemizuje se závěrem soudobé folkloristiky, že fámy nemohou být pravdivé, protože už byly zachyceny jinde a na jiných místech. Faktické jádro pověstí podle ní bývá příliš nespecifické a banální, aby mohlo být považováno za unikátní, tedy že podobná věc se klidně mohla, ale nemusela stát, a to na více místech – komplikované popisování historie a šíření pověsti není důkazem, že se taková věc nikdy nikde nestala. „Pověst není pověstí proto, že není pravdivá. Pověsti mohou být stejně pravdivé jako nepravdivé, objektivně i subjektivně; vlastně na tom příliš nezáleží. Podstatné je, že pověst otázku věrohodnosti vzbuzuje a nutí lidi o ní přemýšlet“.

Procesu šíření pověstí a fám se účastní všichni členové společnosti. Jedním z nejzajímavějších rysů současné pověsti a fámy podle Janečka je, že si ji vypráví doslova každý, roli nehraje věk, pohlaví, vzdělání ani sociální postavení (Janeček 2006, s. 323). V tomto ohledu však musíme dodat, že jeho názor vyplývá z vlastního výzkumu mezi populací, v jejímž vzorku jsou výrazně nadhodnoceni narátoři mladších ročníků, hlavně studenti vysokých, popř. středních škol. Vzorek čítal 371 narátorů (Janeček 2012, s. 121). Dále se Janeček vůbec nezmiňuje o tom,

zda informátoři historku pouze slyšeli či zda ji vyprávěli dál jako svou vlastní, nebo zda jí uvěřili, což je velmi důležitý fakt, neboť přijetí nějaké informace jako informace pravdivé závisí na systému relací, které vznikly v našem myšlení už dříve a které používáme k jejímu zhodnocení. Pokud se informace se vztažným rámcem shoduje, je silně pravděpodobné, že ji přijmeme za skutečnou. A právě onen referenční rámeček je ovlivněn schopností racionálně zhodnotit situaci, což samozřejmě ovlivňuje vzdělání i sociální poměry. Nemáme proto za to, že fámy se šíří všemi vrstvami společnosti ve stejné míře, či že ji ve stejné míře všichni členové společnosti uvěří. Dalším faktorem ovlivňujícím přijetí fámy jsou psychologické vlastnosti. Lidé, kteří jim věřit chtějí, jim prostě věří. Jelikož je folklor kolektivní a participuje na něm velké množství vypravěčů, musí být jeho forma srozumitelná, jasná a stručná. Sociální komentáře, návody k chování, prezentace norem jsou vždy vyjádřeny tak, aby je pochopil každý člen společnosti.

Moderní pověsti se vyprávějí ve specifických situacích, v každodenní komunikaci kdekoliv. Specifičnost těchto situací spočívá v tom, že určitá atmosféra, která se vytváří v rámci nich, je spouštěčem mechanismů příslušného tématu, jež však může plynule přecházet v další témata. Linda Déghová (1969) v tomto případě zdůrazňuje predispozice konkrétních sociálních prostředí k šíření určitých motivů, které generují další látky. Udává příklad fámy o sexuálním maniakovi, která se vypráví na amerických dívčích internátních školách. Také Edgar Morin umísťuje inkubaci fámy do tříd dívčích klášterních škol či gymnázií, kde dospívající populace, izolovaná od reálného společenského života, žije v uzavřeném prostředí, a tím je živným prostředím pro produkci sexuálních fantasmagorií, vymyšlených historek, ve kterých se odrážejí potlačované touhy, které si dívky vyprávějí mezi sebou, jako by se opravdu staly, zatímco jiné dívky jim je závidějí a zcela si je pak přivlastňují (Morin 1969, cit. dle Kapferer 1992a, s. 32).

Proč jsou městské pověsti považovány za pravdivé? Prvním důvodem je bezmyšlenkovité spoléhání se posluchače na důvěryhodnost a autoritu zdroje (říká mu to přítel, kamarád, známý, kterému posluchač věří), taktéž podvědomé ztotožnění se posluchače se symbolikou výpovědí, které vycházejí ze sociálního a kulturního kontextu dané společnosti. Následujícím důvodem může být individuální

emocionální podlehnutí estetickému vlivu daného vyprávění, které nás přesvědčí, že se to doopravdy mohlo stát. Většina soudobých fám není zcela nesmyslná, má určitou oporu v pravdivých informacích o realitě kolem nás. Fámy si však tyto informace mohou násilně vysvětlovat v duchu kolektivních myšlenkových stereotypů, konstruovat neexistující kauzální spojení, směšovat pravdivé informace, polopravdy a vyložené nesmysly a ve výsledku tak vytvářet pokřivený obraz naší reality, který více než skutečnosti odpovídá tradičním narativním vzorcům a představám. Všechny fámy mají svou sociální funkci a vycházejí ze společenských předpokladů a obav. Některé fámy vstupují do kolektivního myšlení natrvalo.

Spory o to, zda se mohly události popisované v pověstech přihodit, nebo zda jsou fikcemi, se vyskytují i dnes. Většina badatelů si ovšem myslí, že vyprávění jsou pouhými fikcemi, v periodických intervalech oživované moderními médii. Jsou však i badatelé, kteří nevyklučují, že mnoho z těchto narácí opravdu vzniká na základě skutečných událostí. Nevidí tedy fámy jako fikci, nýbrž jako možný svět.

Dosavadní výklad o městských pověstech jako specifickém druhu fámy lze shrnout do těchto základních znaků:

1. Aktér příběhu je definován velmi vágně, je popsán jako kamarád kamaráda, známý známého, nebo je příběh podán tak, že „to bylo v novinách“.
2. Vypravěč vždy zdůrazňuje, že příběh je skutečný.
3. Historika obsahuje nějaké varování, poučení nebo morální. Když se poruší pravidlo, aktér je trestán. Příběh má v samotném závěru výraznou pointu.
4. Vyskytují se v několika tradovaných variantách, mají podobu varování před určitým nebezpečím. Mohou mít reálný základ, pro jejich sociální funkci je to však bezpředmětné.

3.5 Konspirace jako specifický druh fámy

Konspirační teorie jsou v odborné literatuře mnohdy považovány za fámy svého druhu, neboť jsou jako fámy šířeny (Sunstein – Vermeule 2009; Kimmel 2003). Jsou to teorie vysvětlující historické nebo současné události s tím, že v jejich jádru stojí podezření, že událost, kterou vysvětlují a která je převážně negativní (šíří paniku, je tragická apod.), je důsledkem činnosti více nebo méně známých záměrů

určitých zájmových skupin. Hlavním znakem konspirací je tvrzení, že nikdy se nic nestalo náhodou, nic není tak jak vypadá a všechno souvisí se vším (Barkun 2003, s. 3-4). Sociolog Mark Fenster (2008, s. 89-90) tvrdí, že konspirační teoretici jsou lidé, kteří nerozumí přirozenosti mocenských vztahů ve společnosti, jejich teorie jsou pro něj symptomem paranoidní víry, neboť věří, že konspirace jsou mocným faktorem v historii. Podle Champion-Vincentové (2003) jsou konspirační teorie neoprávněné, protože existuje pravděpodobně jiné, ba lepší vysvětlení.

Řada témat konspiračních teorií, neboli fám o spiknutí, patří do politické oblasti, v níž dominují hlavně tyto náměty:

1. Tajné společnosti drží otěže moci v pozadí. Toto téma vyplývá logicky z pojetí politického života jako metafory loutkového divadla, v němž neviditelné ruce tahají za provázky. Za volební scénou a demokratickou fasádou existuje prý ve skutečnosti temná moc, skrytá ruka, neomezovaná parlamentním systémem a hlasovacím právem.
2. Tajné dohody, kde se politici odpůrci tajně setkávají a uzavírají dohody, které jsou v protikladu k tomu, co veřejně hlásají.
3. Sex, avšak toto téma se spíše upozadňuje, neboť sexualita je stále méně tajemná a více veřejná. Do tohoto námětu patří fámy o homosexualitě nebo sexuálních orgiích politiků.
4. Tajné zisky, utajované bohatství a skandální obohacování na úkor společnosti.
5. Zdraví, neboť právě zdraví patří mezi nejoblíbenějším témata fám všeobecně.
6. Politika dvojí tváře, kde politikovy činy jsou ve skutečnosti ve výrazném rozporu s tím, co veřejně prohlašuje.
7. Přistěhovalectví.

Cass Sunstein definuje konspirační teorii jako „snahu vysvětlit některé události tím, že odkazuje na machinace mocných lidí, kteří se pokoušejí utajit svoji roli, přinejmenším dokud jim jejich záměry nejsou dokázány“ (Sunstein – Vermaule 2009, s. 205). Důvody pro vznik a šíření konspiračních teorií jsou prakticky totožné s těmi, které byly uvedeny v souvislosti s fámami. Sunstein vyslovuje názor, že se

lidé a skupiny vyznávající a šířící konspirační teorie dopouštějí nebezpečné činnosti a podřívají tak důvěru státu. Doporučuje, aby byly konspirační teorie zakázány a požaduje, aby vláda infiltrovala svět konspiračních teorií vlastními falešnými konspiračními teoriemi o vládních spiknutích.

Všeobecná víra v konspirační teorie se týká dvou skupin lidí – nespokojených s politikou a těch vysoce podezřivých. Jejich historie byla zaměřena především protižidovsky a proti tajným společnostem a spolkům. Dnes převažují světová spiknutí, jež chtějí získat globální moc a zničit základní předpoklady lidského života, přičemž nejvíce jsou tyto teorie zaměřeny na Židy, Američany, svobodné zednáře a jiné tajné společnosti. Drobné konspirační teorie jsou věčné, sahají k nejranějším formám společenského života a setkáváme se s nimi všude, naopak světové konspirační teorie mají své kořeny v osvícenství (Pipes 2003, s. 79), kdy se zrodila představa, že se nějaký jednotlivec nebo skupina tajnými prostředky pokouší o světovládu.

Silou konspirační teorie je to, že spojuje fámy s dokumentovanými, oficiálními fakty. Tyto fakty jsou základnou pro důvěru v jiné možnosti, teorie, které nejsou oficiálně potvrzovány. To, že jim člověk je ochoten věřit, naslouchat a přemýšlet o nich, je způsobeno tím, že jim někdo nasadil tak řečeného brouka do hlavy. Konspirační teorie se snaží vysvětlit celek a domněle náhodné okolí skrze jednoduchý model kauzality, zároveň souběžně posilovat skupinovou kohezi skrze ustanovení nepřítele (Fine - Ellis 2010, s. 54). Přestože fámy většinou vysvětlují sociální napětí a často míří na outsidersy a cizince, velká část současných konspiračních teorií obviňuje politické elity. Zde je znát viditelný posun, neboť v minulosti byl viník vždy cizinec nebo příslušník etnické skupiny, zatímco dnes konspiračním teoriím dominují mezi viníky vlastní vlády a politici.

Jednou z fám spojenou s politickou sférou je ta, že americká armáda po 2. světové válce vynalezla létající talíře, jejichž technologii převzala od nacistů. Nejvhodnější cestou, jak testování utajit, bylo šířit fámy o tom, že pochází z jiného světa. Přesvědčení o existenci létajících talířů a návštěvníků z jiných planet má umělý, mediální původ. Fámy o mimozemské invazi byly interpretovány jako stroje řízené inteligentními bytostmi z kosmu. Beztížné chování letadel a jejich řízené

pohyby byly připisovány vyššímu technickému vědění a schopnostem mimozemšťanů. Tito návštěvníci však nezpůsobovali žádné škody, proto se mělo za to, že se objevili na Zemi pouze ze zvědavosti a aby nás pozorovali. Atraktivní pro ně byla letiště a raketové základny, což vyvolalo také pocit, že jsme pozorováni a špehováni z kosmu. Pověst se také napojila na psychologii velké paniky, která vznikla např. v roce 1938, kdy rozhlasová hra na motivy literární předlohy Herberta Wellse „Válka světů“ o invazi obyvatel Marsu vyvolala opravdovou masovou paniku. Řada posluchačů nabyla dojmu, že děj popisuje reálné dění a domnívala se, že jsou Spojené státy napadeny invazí z Marsu (Loweryová – DeFleur 1995, cit. dle Trampota 2006, s. 110-111). Je to již typický příklad moci médií šířit fámu, která vede k davovému jednání.

Pověstmi o UFO se z hlediska hlubinné psychologie zabýval již Carl Gustav Jung, který uvedl, že takové pověsti jsou obdobou vyprávění, které se opakuje po celém světě, ovšem od obvyklých fám se odlišuje tím, že se projevuje dokonce ve vizích nebo je jimi vytvářeno a udržováno. Podle Junga jsou pověsti o UFO v podstatě vizionářské pověsti založené na emočním napětí vycházejícím z kolektivní úzkosti ze světové situace (Jung 1999, s. 13). Historiky znamenají podvědomé přání o zachránci-spasiteli nebo nadpřirozené síle, jež mohou zmírnit naše obavy. Na rozdíl od tradičních fám není předpokladem vizionářské pověsti pouhá zvědavost nebo touha po senzaci, ale je potřeba nějaké neobvyklé emoce. Podle něj pro tyto pověsti existuje psychická příčina a tvrdí, že když se takováto fáma vyskytuje všude, musí k ní také všude existovat odpovídající motiv. Její existence spočívá na všude se vyskytujícím emočním základě, na pohotově přítomné psychologické situaci. „Základem pověstí tohoto druhu je afektivní napětí, které je zapříčiněno nějakou kolektivní nouzovou situací, respektive nebezpečím, anebo nějakou vitální psychickou potřebou“ (Jung 1999, s. 20). Jinak dodává, že pokud jsou jedinci schopni nechat se přesvědčit o jevech podobného druhu, jsou psychicky disociovaní, to jest, že u nich došlo k rozštěpení mezi zaměřením vědomí a příslušnými obsahy nevědomí, které vědomému zaměření odporují, což v podstatě tvrdil již zmíněný Leon Festinger. A protože vědomí o těchto obsazích nic neví, je konfrontováno se zdánlivě bezvýhodnou situací, cizorodé obsahy tak vytváří

neočekávané a nevysvětlitelné názory, přesvědčení, iluze a vize. V podstatě tedy podle Junga nevědomí sahá po nějakých prostředcích, aby upozornilo vědomí na své obsahy. To se především děje skrze to, co Jung nazývá projekcí, tedy přemístěním nějakého duševního obsahu ven, na nějaký objekt, na němž se pak zjevuje to, co bylo předtím tajemstvím nevědomí. Vznik pověsti tedy vnímá ve spojitosti s nějakou skrytou a hlubší příčinou, tou je vitální nouzová situace a odpovídající potřeba.

V souvislosti s touto konspirační teorií lze při výkladu využít memetickou teorii, podle níž se tyto myšlenky šíří proto, že lidé je slyšet chtějí a mohou jich využít. Naše vlastní kultura je v současnosti plná příběhů o vzdáleném vesmíru, kosmických lodích, UFO a mimozemšťanech. Mýtus o únosech mimozemšťany představuje velmi úspěšný mem především proto, že jej lze extrémně špatně testovat, což ho chrání před vyvrácením. Ve vyprávěních jsou mimozemšťané chytří, dovedou procházet stropem beze stop, páchají na nás různé experimenty, aniž bychom to postřehli, mohou vymazat paměť, jsou mnohem technologicky pokročilejší. Jsou to bytosti, které provádějí nebezpečnou špionáž a zkoumají letiště, aby na Zemi násilím přesídlili obyvatelstvo vlastní planety. Mají strašlivé zbraně, které by umožnily zničit celé lidstvo. K víře přispívá i to, že UFO jako beztížně létající objekt je technickou formou, což moderní člověk snáze přijímá. Věda natolik pokročila, že dnes se zdají možnými věci, kterým by člověk v minulosti nevěřil. UFO tak mohou lidé chápat jako další technický zázrak.

Pokud jsou lidé udiveni tím, že žádná vláda nedisponuje důkazy o jejich přistáních a nic s tím nedělá, je to jasné spiknutí. Podle různých podání mají vlády celé létající talíře a zmrazená těla mimozemšťanů ukryta na tajných základnách, zaměstnávají přitom spoustu lidí, kteří tajemství střeží před občany. A pokud žádný z agentů nic neprozradí, je to další důkaz o konspiraci vlády (Blackmoreová 2001, s. 204). Sám Jung se však k fámám o UFO nestaví odmítavě, netvrdí, že nejsou pravdou, že se nedějí. Naopak tvrdí, že nejde o pouhý výmysl, ale že „něco je skutečně viděno“ (Jung 1999, s. 161). O fámy týkající se UFO se zajímal od roku 1946, nebyl však za dlouhá léta pozorování schopen ujistit se o empirickém základu, z něhož by se daly vyvodit nějaké závěry. Shromáždil řadu pozorování,

řadu očitých svědků, které osobně znal a důvěřoval jim, proto neodmítal názor, že jde o kolektivní vizi, popřípadě halucinaci, jež má kompenzační význam v tom smyslu, že je to spontánní odpověď nevědomí na přítomnou situaci vědomí, popřípadě strach před bezvýchodnou světovou politickou situací. Poukazuje na útržkovitost a nedostatečnost informací, které má veřejnost k dispozici, a sám přiznává, že „neví, co si má člověk o tomto jevu myslet“ (Jung 1999, s. 167).

V souvislosti se zdravím a politickou sférou spiknutí koluje fáma o AIDS, které má být podle tvrzení konspiračních teorií produktem vlád, CIA, vědců z výzkumů aj., určeným k cílené genocidě. Podle teorie údajně vláda vyvinula virus ke kontrole nevhodné populace – chudých, etnicky či rasově odlišných, homosexuálů, narkomanů, vězňů a jiných marginálních skupin. Vláda je tak odpovědná za původ nemoci, jež byla vyvinuta uměle a záměrně. Byla testována v Africe, avšak vymkla se kontrole a vlády pak nebyly schopné zamezit jejímu šíření do Ameriky a Evropy. Tato teorie má původ v historické skutečnosti, kdy vlády skutečně používaly jedince k testování v medicínských experimentech (Stewart - Strathern 2003, s. 49).

Tato fáma je silně rozšířena mezi černými Američany, kteří věří, že virus HIV byl uměle vyvinut za účelem jejich genocidy. Podobný postoj mají i samotní Afričané, kteří taktéž považují HIV za konspiraci západních zemí, aby se zbavili lidí s tmavou pletí (Rödlach 2006, s. 141-146). Rovněž považují veškeré bezplatné vakcinace, které jsou většinou hrazeny z mezinárodních fondů, za zdraví škodlivé, nebezpečné a potenciálně sterilizační. Například fámy o sterilizačních vakcínách se objevovaly v koloniální i postkoloniální Africe již od roku 1934 a objevují se dodnes. Zajímavé na nich je povšimnout si jejich důsledků. V roce 1995 proběhl v Kamerunu výzkum fámy, která kolovala v roce 1990, o sterilizačních antitetanových vakcínách, jež ukázal, že část respondentek, které mezitím otěhotněly, si fámou o sterilizačním efektu vakcíny chtělo vyzkoušet, proto záměrně otěhotněly. Část z nich následně podstoupila nelegální potrat (Feldman-Savelberg aj. 2000, s. 167).

Původ fám o AIDS, popřípadě viru HIV jako původci AIDS, či různých zvěstí týkajících se této nemoci, například že AIDS je produktem vlád, uměle

vyvinutým virem určeným k likvidaci nepohodlných lidí, je spojen se jménem německého lékaře Petera Duesberga, který konkrétně tvrdí, že AIDS nezpůsobuje HIV, ale životní styl a jeho vliv na imunitní systém. To vysvětluje na příkladu Afriky, kde je AIDS rozvinutý kvůli neustálé chudobě (Kalichman 2009, s. 39). V roce 2000 vyšla v brněnském nakladatelství kniha „Virus HIV? : lež, které uvěřil celý svět“ sociologa Davida Šubíka a kolektivu zahraničních autorů. Kniha odkazuje na mnoho výzkumů a faktů ohledně samotného viru a jeho testování a vyvrací virus HIV jako původce AIDS. Na tomto příkladu chceme ukázat, že člověk v dnešní době neví, čemu má věřit, fikce a realita se prolínají a vzniká tak možný svět, ve kterém může být pravdou, ale i výmyslem, cokoliv.

V neposlední řadě je známou konspirační teorií i ta o útocích z 11. září 2001 na newyorské obchodní centrum, podle níž za útokem stojí Mossad ve spolupráci s vládou USA kvůli podpoře své militantní zahraniční politiky nebo vláda Spojených států pro to, aby mohla začít válku kvůli levné ropě. Na tomto příkladu jsou jasně vidět vlastnosti konspiračních teorií – konspirační teoretici vždy dodávají nepřehledné množství důkazních materiálů, očitých svědků nebo i vědeckých posudků.

Podle Pipesa konspirační teorie vypovídají o spiknutí, které však existuje pouze v představivosti, přičemž reprezentuje strach z neexistujících tajných mocenských skupin. Uvádí, že u konspirací je velmi těžké odlišit pravdu od lži, částečně i proto, že logika a důkaz od sebe pravdu a lež neoddelují. Celá situace se tak ještě více komplikuje díky tomu, že mnohdy i znalci vydávají nepravdivá tvrzení, seriózní badatelé podporují neověřená prohlášení a média podávají nepravdivé informace, jako by byly pravdivé. Často se spiknutí vyznačují přísnější logikou a menším počtem nedořešených situací, než jak tomu je ve skutečném životě. I konspirace nabízí na mnoha správných faktech racionální řešení, ale klade příčinné vztahy na nepatřičná místa. Konspirační teorie se zakládají do jisté míry na pravdě, stejně tak jsou i racionální a vypadají věrohodně.

Ačkoliv stejně jako fámy postrádají konspirace oficiální potvrzení, vidíme mezi nimi rozdíl. Především v tom, že konspirační teorie poskytují důkazy, zatímco fámy ne, neboť to ani není žádoucí, a ani se to od nich neočekává. Fámy jsou prostě

jen zmiňovány či sdělovány, naopak konspirace odpovídají na otázku proč, a tím tak poskytují řadu vysvětlení. Fáma tak může být považována za způsob šíření konspirací a některé konspirace mohou být produktem šíření fám, nicméně není vhodné tyto dva koncepty slučovat a považovat je za shodné.

3.6 Životní cyklus fám

Podle Rosnowa a Fina (1976) každá fáma prochází určitými stádii vývoje, jimiž jsou:

1. Stádium zrození fámy, která vystává a vyvíjí se za vhodných podmínek, které jí umožňují vzniknout, vyvíjet se a proniknout do společnosti.
2. Dobrodružný úsek, v němž se hodnotí důvěryhodnost historiky, a pokud je shledána uvěřenihodnou, rapidně se začne šířit. Je to doba, kdy fáma je lidmi porovnávána a dávána do kontextu dosavadního poznání. V této fázi také dochází k různé interpretaci a modifikaci.
3. Smrtelné stádium, jež je soubor různých okolností, které vedou ke zničení nebo zániku fámy, což nastává za okolností, kdy je fáma nepodstatná, rozptýlená nebo vyvrácená.

3.7 Věřitelnost

Pamela Donovanová rozlišuje v souvislosti s fámami tři druhy jedinců: vřelé věřící, náhodné věřící a nevěřící, kteří fámám nikdy nevěří a nechávají je kolem sebe pouze mihnout. Náhodní věřící jsou ti, pro které je pravdivost fámy druhořadá, spíše jim jde o to, co v nich fáma zanechá a jaké poselství nebo varování s sebou přináší. Většina populace patří právě do této skupiny, pro níž je empirická pravda příběhu mnohem méně důležitá či méně znatelná než například pro vřelé věřící. Namítá, že při debatách o faktické kvalitě vyprávěné fámy je její pravdivost ohledně určitých jevů nebo faktů, které se v ní objevují, podporována různými událostmi nebo praktikami, které existují, což vede k podpoře toho, že fáma skutečně existuje. Zdůrazňuje však, že věřící ne vždy plně spoléhají na vlastní vědění, což vede k tomu, že podporují podobné historiky, jež tak považují za

pravdivé, spoléhají se tak na jakousi šedou zónu, pro kterou neexistují žádné důkazy (Donovan 2003, s. 137). Tento argument je zdůrazňován především v souvislosti s krádežemi orgánů, jak ale později uvidíme, krádeže orgánů a záhadné mizení lidí pro tyto účely se skutečně děje (Sheper-Hughes 2002), stejně tak jako jiné jevy, o nichž fámy referují. Tito „deduktivní“ věřící jsou charakterizováni svou věrností k otevřené sociální realitě, která je myšlena jako nepoznatelná a závisí na nepopíratelné pravdě, že všechno je možné. Právě tato nepopíratelnost je rozeznatelná z jednoduchosti poststrukturalních myšlenek, které neuznávají možné vědění kvůli nesoudělnosti hledisek nebo konečné determinaci jazyka. „Každá historka může být pravdou a může s ní být zacházeno jako s pravdivou ve smyslu nebezpečnosti světa, ve kterém žijeme“ (Donovan 2003, s. 137).

Dále Donovanová (2003, s. 138) rozlišuje dva druhy víry, symbolickou víru a „ozdravnou“ víru. Ozdravná představuje speciální případ symbolické víry, je užitečná v tom smyslu, že hodnota historky je ve vysvětlování světa, ve kterém žijeme, které probíhá odlišně od jeho pravdivého statusu v reálných nebo podobných událostech. Tento přístup volí náhodní věřící, když odkazují na faktické prvky fámy. Symbolická víra dodává možné falešnosti větší pravdivost. Ozdravnou víru autorka spojuje s názory odrážejícími nedůvěru v autoritu, která nikdy nikoho nebude chránit ani varovat. Taktéž slyší na solidární podtón, protože fámy je varují, že starodávná solidarita již neexistuje a že ve společnosti není nic, na co by se mohli spolehnout.

Otázka věrohodnosti je v problematice fám klíčová. To, zda se fáma vypráví jako skutečně pravdivá, má zásadní vliv na význam a poselství. Wilson (1998, s. 93) uvádí, že většina kriminálních nebo strašidelných historek není vyprávěna jako pravdivá, ale většinou jako příšerně zábavná historka, a to primárně pro svou zábavní hodnotu. Dále existují historky, které jsou většinou vyprávěny jako pravdivé a stejně tak jsou jako pravdivé posluchači přijímány, neboť vyjadřují ve stručné a zábavné formě něco, co si vypravěči přejí sdělit jako pravdu o současném životě a chování, popřípadě o svých obavách.

3.8 Šíření fám

Fámy se jako varování šíří snáze kvůli sociální nedůvěře. Důvod, proč se šíří, rozvíjejí a jsou používány jako řešení, má původ v endemických podmínkách pozdní nebo reflexivní společnosti. Ulrich Beck (2011) analyzuje tuto fázi jako takovou, v níž je distribuce rizik spojena s distribucí bohatství, což je základní charakteristika globální a vnitřně společensky nepoměrné společnosti. Za reflexivní lze naši společnost považovat v tom smyslu, že rizika pramení z modernity samé. Kriminalita, zločin a nebezpečí přichází od druhých lidí a je čím dál více viděno jako součást reflexivní modernity. Lidé v této době ztrácejí veškeré spolehlivé demokratické mechanismy k zajištění bezpečnosti.

Šerkovin a Nazaretjan (1984) uvádí, že pro šíření fám je důležitá absence spolehlivé informace. Samotný zájem o fámy jako takový rozhodně nestačí. Podle nich spolehlivost informace souvisí se dvěma proměnnými, a sice s množstvím oficiálních zdrojů a se stupněm důvěry v ony zdroje. Intenzita šíření je tedy dána tím, jaký je o téma fám zájem a jak moc chybí spolehlivé informace. Dále je přímo úměrná k zájmu posluchačů a nepřímo úměrná k množství oficiálních zdrojů v daném časovém okamžiku. Allport s Postmanem (1946-47, s. 502) tvrdí, že šíření se děje za předpokladu, že existuje jistá důležitost pro jedince a nějaká nejasnost ohledně jevu, o kterém fáma referuje. Dodávají, že vztah mezi důležitostmi a nejasnostmi je násoben, tím vzniká fáma. Pokud neexistuje důležitost nebo nejasnost, neexistuje fáma.

Daley a Kendall (1965, cit. dle Zhao 2013a) navrhli vlastní DK model procesu šíření fám. V jejich modelu je populace rozdělena na tři skupiny: na ty, kteří si fámy neuvědomují, ty nazývají ignoranty, dále na ty, kteří fámy šíří, tedy šířitele, a na ty, kteří si jsou fám vědomi, ale rozhodli se je dále nešířit, ty nazývá potlačujícími. Z DK modelu vychází i Zhao, který pomocí svého modelu SIR analyzuje dynamiku šíření fám, přičemž uvažuje i mechanismy zapomínání (Zhao 2013a). Jeho další model SIHR pracuje mimo mechanismů zapomínání i s mechanismy vzpomínání (Zhao 2013b).

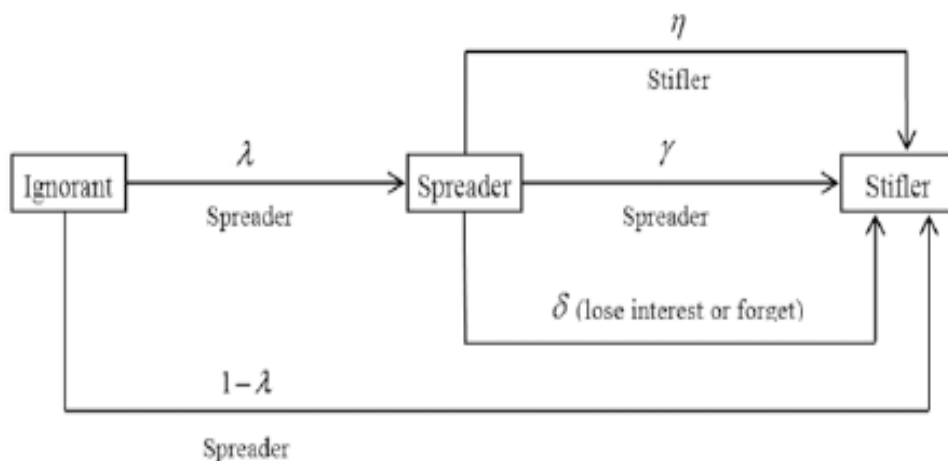

Schéma 1: Model SIR (převzato z: Zhao 2013a, s. 996)

V určitém čase šířitel (spreader) spontánně ztrácí zájem nebo zapomíná na fámu s pravděpodobností δ . Potlačující (stifler) má negativní vliv na šířitele, zvláště když se šířitelé snaží rozšiřovat fámu mezi jednotlivé potlačující. Předpokládá, že potlačující nechtějí fámu propagovat z toho důvodu, že o ní mají pochybnosti nebo nezájem. V tom případě se šířitel zaměří na potlačující s pravděpodobností η . Pokud šířitel kontaktuje jiného šířitele v procesu šíření fámy, může nastat situace, že oba budou mít rozdílné verze té které fámy jako výsledek individuální modifikace a reprezentace. V tom případě se počáteční šířitel může přeměnit na potlačujícího s pravděpodobností γ , protože rozdílností může být zpochybněna důvěryhodnost fámy.

Když Zhao uvažuje proces šíření fámy z pohledu ignoranta (ignorant), uvádí, že ignorant může změnit svůj status pouze na základě uslyšení fámy od šířitele. Má-li ignorant nějaký kontakt se šířitelem, tak existuje pravděpodobnost λ , že šířitel rozšíří fámu a změní tak ignoranta v šířitele, nebo pravděpodobnost $1-\lambda$, že se stane potlačujícím. V počáteční fázi šíření vždy existuje jen několik lidí, kteří fámu znají, ti se stanou jejími šířiteli, neboť každý má touhu ji šířit. Existuje však hypotéza, že na prvopočátku je pouhý jeden šířitel a další jsou ignoranty, kteří se v procesu stávají šířiteli (Zhao 2013a, s. 996).

Zhao přišel i s jiným modelem, v němž pracuje s určitou populací, jež zahrnuje jednotlivce, kteří mohou být ve čtyřech odlišných stavech korespondujícími s ignoranty (ignorants), šířiteli (spreaders), hibernátory (hibernators) a potlačujícími (stiflers). Ignoranti představují jednotlivce, kteří na fámy neslyší, ale jsou náchylní k tomu, že z fámy přebírají informace. Šířitelé jsou ti, kteří šíří fámy. Hibernátoři jsou jednotlivci, jež jsou transformováni ze skupiny šířitelů kvůli mechanismům zapomínání, ale mohou být zpět přeměněni na šířitele díky mechanismům vzpomínání. Potlačující jsou jednotlivci, kteří fámy znají, ale nešíří je více dál. Proces šíření postupuje skrze přímé kontakty šířitelů se zbytkem populace. To konstruuje nepřímou sociální interakční síť. Když šířitel kontaktuje ignoranta, ignorant se stane šířitelem s pravděpodobností λ nebo se stane potlačujícím s pravděpodobností β . Šířitelé spontánně zapomínají fámu a mění svůj stav na hibernátory s odhadem δ jako výsledek mechanismů zapomínání. Hibernátoři spontánně vzpomínají na fámu a stávají se znovu šířiteli s odhadem ξ , což Zhao nazývá spontánním vzpomínacím odhadem. Mimo to se hibernátor může změnit na šířitele s pravděpodobností η , právě když je v kontaktu se šířitelem. Když šířitel kontaktuje jak šířitele, hibernátora nebo potlačujícího, tak se všichni mohou změnit v potlačující s pravděpodobností α . To, zda jednotlivci přijmou fámu nebo ne, závisí na důležitosti nebo důvěryhodnosti fámy. Šířitel ztrácí zájem šířit fámu, pokud si je vědom toho, že fáma je zastaralá nebo neplatná, a to skrze kontakt s informovanými jednotlivci. Šířitelé mohou fámu zapomenout, stejně tak i znovu vybavit (Zhao 2013b, s. 988).

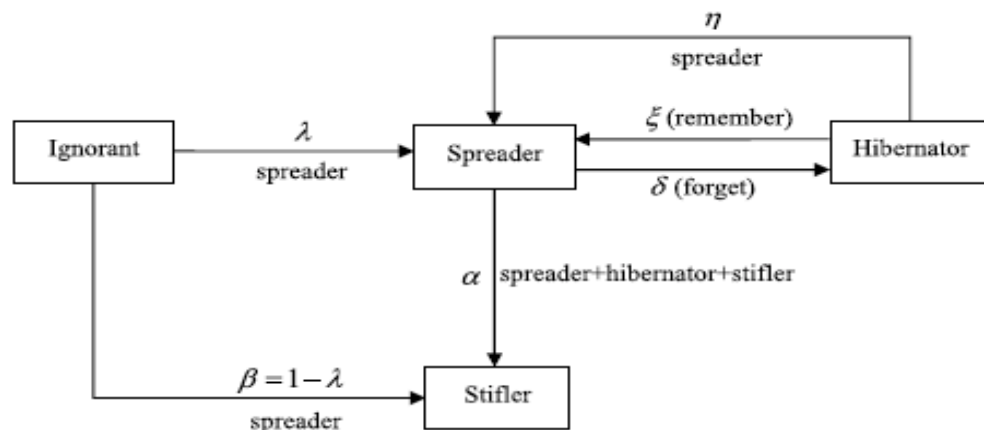

Schéma 2: Model SIHR (převzato z: Zhao 2013b, s. 988)

Fámu lze pojmut i jako jakousi myšlenkovou nákazu (Lynch 1996, s. 33). Ta demonstruje principy sebenákazy skrze pronikavé, poutavé příběhy k převyšprávění. Když příběh upoutá imaginaci lidí, ti pak nemohou přestat o situaci, o níž vypráví, přemýšlet, to je nutí o ní dále mluvit s někým novým. Tím se v podstatě šíří až do té chvíle, než ji uslyší každý. Zachytí se v lidské imaginaci a pro vypravěče je pozornost jimi získána odměnou, a tím je ještě více myšlenkově nakažen. Ten, kdo příběh slyší, je tak motivován varovat ostatní o příhodě, čímž je završen cyklus manipulativního hostitele memu, jehož cílem je, aby mem byl neustále šířen. Opakované vyprávění ve velké skupině poté generuje velké množství variací a odlišností od originální verze. Pokud je některá z oněch variant pronikavější a poutavější, je převyšpravována více než ta originální, přičemž ta méně poutavější zmizí. Tím, jak se nová varianta neustále vypráví, její šance zmutovat do silnější myšlenkové nákazy se zvětšuje. V době, kdy příběhy dosáhnou masového šíření, mohou překonávat více předchozích verzí, a tak si upevnit své místo v procesu myšlenkové nákazy.

3.8.1 Ústní komunikace

Fámy se podle Kimmela (2003, s. 111) šíří především prostřednictvím lidské komunikace. Hlavními činiteli v šíření fám jsou tři metaforické typy jednotlivců – stavitelé mostů, bagristé a izolovaní. Stavitelé mostů jsou klíčem komunikace o fámách, jde především o aktivní participanty, kteří se účastní šeptandy a také jsou nejvíce zodpovědní za její úspěch. Jedná se o osoby sloužící jako prostředníci fám (metaforicky jsou mosty mezi fámou a lidmi, jimž je určena). Další skupinu představují bagristé, což jsou lidé, kteří, když se k nim fáma dostane, o ní rozmýšlejí, uvažují nad ní a předávají ji dál. Jako bagristé metaforicky bagrují do její hloubky, aby odhalili její podstatu, kterou pak předávají dál. Třetí kategorií tvoří izolovaní, což jsou lidé, kteří do fám nejsou zasvěceni, a proto nejsou schopni předávat ji dál, a to ani kdyby měli motivaci.

Při šíření záleží na autoritě, která fámou sděluje. Posluchač k ní musí mít důvěru, tak roste i důvěra k fámám. Fáma se k nám dostává od lidí nám blízkých, kteří nemají důvod nás klamat. Důvěřujeme jim, protože je to dobrá možnost, jak

lépe pochopit svět kolem nás, nalézt v něm řád. Schopnost fámy je vysvětlit velký počet různých faktů a lidský rozum hledá vyrovnaná schémata, která by umožňovala sjednotit neuspořádané a nesourodé události. Čím více se fáma šíří, tím je přesvědčivější.

Průkopník studia fám Robert Knapp (1946, s. 35) udává několik typických a častých vzorců, které se objevují v motivaci jedinců pro šíření fámy:

1. Předvádění se, což je nepochybně jeden z primárních motivů. Záměrem může být snaha zvýšit si svůj sociální status, neboť spolu s fámou je druhým předáván dojem, že vypravěč má přístup k informacím, k nimž ostatní ne.
2. Poskytnutí služby druhým tím, že je „znalec“ informuje o hrozícím nebezpečí nebo ohrožení.
3. Uklidnění a emocionální podpora, sdílení vlastní obavy s někým dalším.
4. Frustrace vedoucí k agresí, hledání a nenávisti obětního beránka.
5. Odraz vnitřních konfliktů, obav, přání nebo nenávisti, která je potlačena.

Sunstein (2008, s. 3-5) při motivaci jedinců k šíření fámy rozlišuje několik typů propagátorů, tedy těch, kteří jsou často do šíření fámy zapojeni úmyslně. Někteří z nich jsou přímo osobně zapojeni, prosazují své vlastní zájmy skrze očernění osoby nebo skupiny, jež označí za škodlivou, nejčastějším příkladem je obvinění z rasismu, sexismu či korupce. Další jsou zapojeni spíše na obecnější úrovni, často chtějí přitáhnout pozornost tím, že šíří zvěsti, nevytyčují si však záměrně někoho zranit či mu způsobit újmu. Jejich zapojení se nezakládá na nějakém důkazu, jejich cílem je zviditelnit se. Příkladem je například šíření fám o profesním či osobním životě určité osoby. Dalším propagátorem je altruista. Jeho cílem je zejména podporovat veřejné dobro, ale tak, jak ho vidí on sám. Myslí si, že svým šířením přispěje k dobru společnosti, již tím poskytuje určitou službu, zároveň však od ní očekává jistou přízeň.

3.8.2 Média

Důležitým šířitelem fám jsou média. Fámy šířené přes média nejsou zjevnými fámami, neboť ta jim dodávají jistou důvěryhodnost. Jakmile se fáma objeví v médiích, jeví se spíše uvěřitelná, neboť média jsou považována za více

spolehlivá, autoritativní a za více důvěryhodný zdroj než je většina lidí, kteří danou fámu předávají v každodenním styku. Jakmile o fámě informuje jedno médium, ihned se toho chytí druhé, a tím se fáma šíří dál a dostává tak ještě větší důvěryhodnost, neboť o ní informuje každý zdroj. Funkcí médií v souvislosti s fámami je tedy přinášet fámy jako skutečnou zprávu (často i záměrně), odhalovat fámu jako nepravdivou historku, odvolávat podanou zprávu jako skutečnou, vzdělávat posluchače skrze prezentaci fám, bavit posluchače prostřednictvím fám a inzerovat komerční produkty s využitím fám (Smith 1992, cit. dle Kimmel 2003, s. 115). Média tak jsou i podněcovatelem fám, záměrně šíří fámu jako skutečně ověřenou pravdivou zprávu. Jsou také katalyzátorem zpráv, přizpůsobují a pohánějí fámu, někdy naopak slouží jako bojovníci proti fámám.

V dnešní době se jakákoliv zpráva dostane díky masově sdělovacím prostředkům z jednoho konce světa na druhý prakticky ihned a vyvolává nepředvídatelnou řetězovou reakci, i když je vymyšlená. Zprávy z novin a časopisů, televize a internetu výrazně ovlivňují veřejné mínění. Tisk často nepravdivě a zakrytě informuje o různých událostech, takže pravděpodobnost vzniku fám je vysoká. Lze předpokládat, že nedůvěra k oficiálnímu pojetí událostí je hlavní příčinou, proč lidé hledají své, mnohdy fantastické, způsoby vysvětlení událostí právě ve fámách.

I koncem 18. a začátkem 19. století zprávy z novin a časopisů ovlivňovaly veřejné mínění. Existuje několik příběhů, které byly znovu ožívány novinovým zpravodajstvím, popřípadě zpravodajskou funkcí kramářských písní. Nejvýraznější byly příběhy o zavraždění nepoznaného příbuzného, o ženách, jež sloužily na vojně převlečené za muže a o zdánlivě mrtvých pohřbených zaživa, o jedlících, kteří jedli živá zvířata nebo o lidech, kteří se samovzníteli (Šalanda 1990, s. 159). Média již od svého počátku přinášela určité senzace, tento jev lze pozorovat například v kramářských písních. Ty přinášely zaručeně pravdivé novinky o válkách, katastrofách, moru, povodních, zemětřeseních apod. Byly to ve své podstatě senzace a každá senzace na sebe poutá zvědavost lidí, neboť působí fascinujícím dojmem.

Právě fáma o zavraždění nepoznaného příbuzného s motivem tragického omylu je pravděpodobně nejstarší, dodnes tradovaná fáma, která je známá již z novověku, například Bennettová (2005) ji vystopovala až do 17. století. Dřívější fámy mluvily o synovi navrátilším se domů po mnoha letech z války, kdy se při návratu domů nedal rodičům poznat. Ti viděli, že je bohatý a v noci ho zabili. Tento tragický omyl je vyprávěn i v současnosti, přestože je těžko uvěřitelné, že by rodiče nepoznali vlastní dítě, tento motiv tak patří spíše do světa fikčního. Francouzská socioložka a folkloristka Véronique Champion-Vincentová (1999) tento příběh zase kvůli jeho typickému důrazu na časovou a místní lokalizaci označuje dokonce za jeden z nejranějších příkladů moderní městské pověsti.

3.8.3 Populární kultura

K velkým zdrojům fám patří masová a populární kultura, především film. Uměleckému zpracování fám napomáhá i to, že jejich realistické syžety jsou mnohdy bizarní a mají efektivní pointu. To se například dá uplatnit v hororových filmech, ve kterých často syžet nějaké městské pověsti poznáme, ale stejně tak i může mít film vliv na tvorbu fám. Tomuto oboustrannému toku témat a motivů mezi fámami a masovým uměním napomáhá i to, že dnes existuje velké množství vyspělých forem moderní komunikace. Vliv na vypravěčský styl pověstí má i estetika soudobé vizuální a klipové kultury – moderní televizní produkce je většinou velmi stručná a plná rychlých střihů.

Filmová kultura je možná nejúspěšnější médium, které prezentuje a předává dál motivy a syžety fám, samo je přetváří a využívá tak jejich prvků (Mikel 2008, s. 4). Struktury filmů stejně jako jejich témata často prezentují paralelní tradiční povídkové metody. Stejně tak jsou motivy a prvky v hororových filmech inspirovány právě městskými pověstmi. Populární kultura je celkově největším šířitelem prvků a motivů fám v současné společnosti. Netýká se to tedy jen filmů, ale i televizních programů, které si z fám vypůjčují příběhy, převypravují je a tak je předávají nové generaci. Typickým příkladem je podle Mikela Koveho (2008, s. 69-79) americký seriál Akta X. Stejně jako pověsti samy o sobě, tak i jejich filmové nebo televizní zpracování jsou užitečným barometrem současných sociálních norem

a mínění. Akta X tak podle Kovea reflektují způsoby debat kolem specifických mínění, kterých se pověsti týkají, nebo které ztělesňují. Horrorové filmy s pozadím v městských pověstech mají funkci vystrašit diváka, ale také je v nich silný didaktický podtón, jenž obsahuje morální poselství o chování, často i sexuálním, a tak mohou ukazovat morální vzory, které jsou používány jako dozor nad chováním současných adolescentů.

3.9 Fáma jako morální panika

V případě morálních panik jde o koncept, v němž hraje roli reakce skupiny založená na falešném nebo přehnaném dojmu, že chování nějaké jiné skupiny je nebezpečné, deviantní, hrozbou pro společnost a její hodnoty. Je to pojem popisující sdělovacími prostředky vyvolaný stav veřejného znepokojení nad jistými jevy. Toto znepokojení je daleko vyšší, než by odpovídalo skutečné nebezpečnosti nebo četnosti výskytu.

Jak uvádí Gilbert Herdt (2009, s. 5), morální paniky jsou sociálním jevem, který se vyskytuje v problematických dobách, když vážné hrozby podněcují společenskou reakci. Morální panika je popisována jako „reakce skupiny lidí, která je založena na falešných nebo nafouknutých pojmech, v nichž je některé chování, zvláště minoritní skupiny nebo subkultury, označeno za nebezpečně deviantní a znamená ohrožení pro společnost“ (Patry 2009, s. 135). Takovou skupinu lidí Stanley Cohen (2011) nazývá lidovými ďábli, což odvozuje od jedinců, kteří jsou ve folkloru nebo v médiích zobrazováni jako outsideri nebo devianti, a jež jsou obviňováni ze zločinů nebo jistých druhů sociálních problémů, a představují tak určitou personifikaci ďábla. Nemusí být ovšem vždy nutně založeny na lži, často mají základ ve skutečně existujících problémech, avšak ty jsou statisticky zveličovány. Cohen dává pojem morální paniky do souvislosti s masovými médii a jejich reakcí na subkultury mladistvých. Podle něj je společnost ke vzniku morálních panik náchylná. Stav, událost, jedinec, ale i skupina je definována jako hrozba pro společenské hodnoty a zájmy, její podoba je prezentována stereotypním způsobem v masových médiích. Předmětem paniky může být tedy jev nový, ale často je to i fenomén, který existuje již dlouho a najednou se dostal do středu zájmu.

Někdy panika pomine zcela bez následků, někdy se udržuje ve folkloru nebo v kolektivní paměti, někdy má ale trvalejší a vážné ohlasy.

V podstatě jde tedy o spontánní, neinstitucionální kolektivní jednání, které se objevuje v situacích, kdy dominantní společenský řád neposkytuje jasnou odpověď na otázku, jak řešit daný problém. Morální panika se rodí v sociálním kontextu a indikuje cosi významnějšího než to, co je aktuálně komunikováno. Takové kolektivní jednání se realizuje mimo stabilní kulturní vzorce, jde o stav, kdy je stoupající nejistota řešena rituálními konfrontacemi mezi deviantními a oficiálními představiteli komunity. Příkladem může být masová hysterie, masové ostuzení, fámy i pomluvy (Volek 2000, s. 98). Pro fungování morální paniky je charakteristické to, že reakce všech aktérů je neadekvátní. Zvláště média mají tendenci přepínat míru emocionality a přehánějí, čímž vytváří tzv. mediální bubliny. Evidentně nepravdivé historiky pak nezřídka cirkulují z jednoho média do druhého a nepotvrzené fámy jsou užívány jako důkaz extrémního násilí. Morální paniky charakterizuje i nepřiměřenost obav a pocitů ohrožení v konfrontaci s empiricky zachytitelnou realitou. Většinou přicházejí náhle, velmi rychle vzplanou, ale nemají dlouhé trvání a prudce opadnou, aniž by došlo k vyřešení původního problému.

Charakteristické je, že nabývají povahy kampaně, tažení proti nějaké skupině či jednotlivci, obrací se k lidem, kteří jsou znepokojeni zjevnou destrukcí sociálního řádu a cítí se ohroženi, postrádají důvěru a pocit bezpečí, morální standardy jsou v dané kauze nejasné, část politické a mediální scény dychtí vést kampaň a racionalizuje tento záměr snahou potlačit stav obecného ohrožení. Masová média tak hrají velmi významnou roli a zvětšují potenciál ohrožení a podílejí se často na iniciaci a distribuci morálních panik.

Iniciátoři morálních panik potřebují k jejímu spuštění existenci deviantního chování, musí sami označit dané projevy jako deviantní. A právě média mají oblibu v deviantních jevech, potažmo preferují tzv. špatné zprávy, a napomáhají tak ke zvýšení čtenosti nebo sledovanosti, ale také ke konstrukci obecné představy řádu a konsensu. Masová média tak nenabízejí jen fakta, ale i morální řád. Klíčovým znakem morálních panik je v posledních desetiletích jednoznačně jejich mediální distribuce. Masová média stále častěji vymezují prostor a znaky morální

dezintegrace a upozorňují na potenciální ohrožení (Thompson 2009; Volek 2000). Média tak zkreslují dané události, což má za následek zveličování negativních dopadů. Dále negativně predikují a navozují dojem, že bude hůř. Posilují tak očekávání dramatickosti následujících událostí a přitahují zájem publika. K tomu, aby morální paniky nastaly, musí existovat zájem o chování jistých skupin a jeho důsledků ve vztahu ke zbytku společnosti.

Cohen (2011) rozlišuje tato stádia v průběhu či konstrukci morální paniky:

1. Cosi nebo kdosi je označen jako ohrožení společenských hodnot či zájmů.
2. Ohrožení je médií zobrazeno v co nejzřetelnější podobě.
3. Rychle narůstá společenský zájem.
4. Objevují se reakce společenských autorit či tvůrců mínění.
5. Panika ustupuje nebo ústí do společenské změny.

Panika může být mimo jiné výrazem hluboce zakořeněné morálky, důsledkem skutečných obav strážců morálky nebo jde o využití paniky jako nástroje moci či zisku některých nedostupných zdrojů majetku či společenského postavení. Dále Cohen vyznává teorii politiky strachu. Podle něj morální paniky slouží k tomu, aby byla posílena či revitalizována dominance stávajícího hodnotového systému, a to především v dobách krizí. V konceptu morální paniky Cohen rozeznává čtyři klíčové aktéry, mimo již zmíněných masových médií jsou to strážci morálky, představitelé kontrolního aparátu a veřejnost.

Ulrich Beck uvádí, že v dřívějších dobách se problémy soustředily především na hmotné statky a jejich distribuci, ale jak se společnost začala modernizovat, tak tím produkuje více rizik pro své členy a uvědomuje si samu sebe jako riziko. To si uvědomují i sami občané, postupující modernizace tak zvyšuje riziko a především vědomí individuí o možných ohroženích (Thompson 1999, s. 22).

K teorii morální paniky přispěli i Erich Goode a Nachman Ben Yehuda, kteří se s Cohenem shodují v pohledu na morální paniku jako na formu procesu konstrukce sociálních problémů. Stejně tak viděli její funkci v rituálu, ve kterém se vyjednávají a utvrzují morální hranice a hlavní hodnoty dané společnosti v době významných zvrátů a společenského napětí. Podle nich jsou průvodní charakteristikou morálních panik tyto znaky (Goode – Ben Yehuda 2009, s. 37-43):

1. zvýšený zájem o chování určité skupiny
2. existence hostility vůči skupině, která je považována za původce deviantního chování, jejíž členové jsou vykresleni jako nepřátelé slušné společnosti a jejichž chování ohrožuje hodnoty a společnosti škodí
3. podstatná a rozšířená shoda týkající se přesvědčení o existenci a závažnosti dané hrozby
4. představa veřejnosti o daném problému, jeho závažnosti a škodlivosti neodpovídá realistickému zhodnocení stavu věcí
5. přechodnost, náhle vznikají a náhle ustupují

Stejně jako Cohen (2011, s. 176-179) i Goode s Ben Yehudou dávají fámy do souvislosti s morálními panikami. Podle nich jsou fámy nahrazující informace. Jako typický příklad uvádějí Orleánskou fámou o obchodu s bílým masem (Goode – Ben Yehuda 2009, s. 125; srov. Kapferer 1992a, s. 31; Watzlawick 1998, s. 82; Rosnow - Fine 1976, s. 22). Fámy jsou procesem i produktem kolektivního chování i formou kolektivního chování samy o sobě. Fáma je jedním ze základních procesů, který pohání, ale i je poháněn morální panikou. Morální panika určuje, ale i poskytuje kontext pro šíření fám. Právě v morální panice představuje fáma vitální prvek, což je důvod, proč musí být morální panika pokládána za formu kolektivního chování. Fámy za druh morální paniky považuje i Stanley Cohen, podle něhož za nejasných situací fámy dávají smysl jako kooperativní improvizace, které dosahují toho, že v kolektivní interpretaci dávají smysl.

Za typický příklad morálních panik lze uvést současné fámy o satanistických kultech (Victor 1990, s. 57). Obecným vysvětlením těchto panik je to, že představují jakousi formu masové hysterie, která se šíří v procesu oboustranné emocionální excitace. Lidé ovládní masovou hysterií ztrácejí své racionální, kritické schopnosti a jejich vědomí je zkreslené kolektivní emocionální přehnanou reakcí na hysterické přeludy. To znamená, že určitá skupina lidí tak sdílí dočasný patologický emocionální stav, který formuje její poznávání. Sociální psychologické výzkumy ukázaly, že to, čemu lidé věří, formuje jejich emocionální reakce. Pokud existuje nějaké zkreslení v percepci reality, některá zkreslení tak většinou předpokládají nějaké přehnané pocitové reakce v citech i chování. V podstatě tedy,

pokud výše řečené aplikujeme na kolektivní chování, znamená to, že pokud lidé věří, že něco je skutečné, je to skutečné ve svých důsledcích, což označujeme za již zmíněný Thomasův teorém.

3.10 Shrnutí

Tato kapitola se věnuje fámě jako sociologickému jevu. Definuje ji jako kolektivní informaci svého druhu, která nebyla potvrzena či vyvrácena oficiálními zdroji a která by neměla být považována a priori za nepravdivou. Dále představuje druhy fám, přičemž nejvíce se věnuje pojetí fámy v podobě městských pověstí a konspirací. Zabývá se také tím, kdo a proč fámám věří, jak se fámy šíří skrze ústní podání, populární kulturu i masové sdělovací prostředky. V té souvislosti se věnuje i fenoménu morální paniky, která často dává fámě vzniknout, ale stejně tak i fáma morální panice.

4 ROZBOR VYBRANÝCH FÁM

Jak již bylo řečeno, fámy jsou převážně považovány za smyšlené, nepravdivé, potažmo škodlivé. Nemáme však za to, že fámy nemají pravdivý základ. Reagují na jevy v současné společnosti, nejsou tedy jen pouhou fikcí, ale jsou možným světem, který v sobě kumuluje určité vlastnosti současného světa. Fámy v sobě obsahují události, které se staly či byly prezentovány jako pravdivé.

Jako příklad pravdivého základu fám uveďme, že v roce 1976 začal ve Francii kolovat leták se seznamem potravinářských přísad, z nichž některé byly označeny za zdraví nebezpečné, toxické nebo karcinogenní, přičemž oficiálně takto vnímány nebyly. Leták byl vydáván za publikaci jedné nizozemské nemocnice, ovšem její lékaři jakékoliv spojení odmítali (Kapferer 1989). Dnes se o těchto přísadách mluví jako o tzv. „éčkách“, tedy přísadách označené písmem E a příslušným číslem. Během postupujících let a mnoha provedených výzkumů se však ukázalo, že mnohé z nich opravdu škodlivé jsou. Některé byly ze seznamu potravinářských přísad vyškrtnuty a v určitých zemích zakázány, některé zakázány sice nejsou, avšak objevují se mnohé studie potvrzující jejich negativní dopady na lidské zdraví, v této souvislosti jmenujme například umělá sladidla či umělá barviva. Jako na exemplární příklad se podíváme na korporaci Coca Cola, v jejíchž nápojích byl údajně obsažen karcinogen. V roce 2012 však stát Kalifornie přidal na seznam potenciálních karcinogenů karamelové barvivo, se kterým jsou právě limonády Coca Cola barveny (Pittnerová 2012, Novinky 2012).

Společnost na jevy, které se v ní objevují, reaguje. Veškeré jmenované příklady fám jsou ukázkou toho, že nesouhlasíme s názorem většinově přijímaným, že fámy jsou smyšlené, nepravdivé nebo škodlivé a že by se jim mělo předcházet, případně proti nim bojovat. Máme za to, že určité fámy reálný základ mají, či že se v nich objevují jevy, které se reálně staly a funkcí fám je tak referovat o dané události nebo jevu, předávat varovnou informaci dále. Podle nás není důležité, zda se fámy staly stovkám lidí, kterým jsou připisovány, neboť tím, že se fáma připíše známému nebo kamarádovi, získává ještě větší důraz a její poselství tak vyzní

silněji. Netvrdíme, že všechny fámy se staly tolika lidem či že se staly přesně v takovém znění, v jakém jsou vyprávěny, spíše chceme ukázat, že fámy by se neměly pokládat za lživé, ale že by se o nich mělo přemýšlet jako o možně pravdivých a varovných, v tomto smyslu by také měly být zkoumány.

„Fámy mohou být pravdivé, k tomu, aby kolovaly, musí obsahovat zrnko pravdy, ačkoliv třeba i pokřivenou“ (Fine - Ellis 2010, s. 202). Fámy nejsou jen negativním jevem, naopak, mnohdy mají i pozitivní vliv. Lidé by si díky nim měli uvědomit, že ne vše, co nám média dennodenně předkládají jako pravdu, mnohdy ani samotná pravda není. Fámy by tak měly jedince donutit se více zamyslet nad tím, co nám média předkládají jako pravdivé, přemýšlet o tom vlastním rozumem a ne vše přijímat bez rozmyslu a s důvěrou.

4.1 Fámy o krádežích lidských orgánů

Fámy o krádežích orgánů začínaly přicházet v různých obměnách z mnoha oblastí Jižní a Střední Ameriky, ale také z Afriky, Indie, Asie a Evropy. V Polsku a Rusku se udávalo, že orgány chudých dětí se prodávají bohatým Arabům na transplantace. V subsaharské Africe se objevily zvěsti o tom, že orgány kradou upíři sající krev. Říkávalo se, že požárníci či zdravotníci za volantem červených dodávek objíždějí městem ve snaze zmocnit se nic netušících lidí, omámit je drogami a pak je zabít, aby z nich byla odčerpána krev nebo jim byly vyjmuty orgány či odebrány jiné části těla – zejména pohlavní orgány nebo oči – pro využití v magickém léčitelství nebo pro tradiční lékařské účely (Scheper-Hughes 2002, s. 44). Oběťmi byli v tomto případě vždy černoši, kteří byli obětmi útoků ze strany apartheidu, a příjemci vždy běloši. Tyto metaforické substituce nemění základní dějovou linii, a tak jako u jiných fám vzniká po sebrání všech možných variant obraz, který není jen psychologicky relevantní, ale ukazuje na všechny až příliš reálné praktiky. Touto tematikou se zabývala také Champion-Vincentová (1990; 2002), která tyto fámy brala jako pověsti, které nedokáží odlišit to, co je věrohodné a realistické, od věci neuvěřitelných a fantastických.

Příběhy o krádežích lidských orgánů byly vyprávěny, protože byly pravdivé na oné neurčité úrovni mezi reálnem, surreálnem a tajemnem. Vyjadřovaly

intuitivní pocit, že něco není v pořádku, což předznamenávalo stav pohotovosti druhořadých občanů světa, žijících v negativní zóně existence, kde se život a tělo zakoušejí jako ustavičná krize přítomnosti na jedné straně a jako krize nepřítomnosti a mizení na straně druhé. Podle Nancy Scheper-Hughesové fáma cirkuluje právě ve světě chatrčí a squattů, kde má podobu různých únosů a zmrzačení. Fáma zde vypovídá o zneužívání a mrzačení chudých dětí v mezinárodním černém trhu orgánů za účelem prodeje pro pacienty na Západě. Podle výzkumů zmíněné antropoložky se objevovaly zpovědi o velkých modrých nebo žlutých dodávkách, které řídili američtí nebo japonští agenti, kteří v okolí vyhlíželi chudé děti, které by nikdy nikomu nechyběly. Takové děti pak unesli v oně dodávce a jejich tělo, bez určitých orgánů, bylo poté nalézáno u silnic nebo v polích. Právě děti ulice takovým fámám věří nejvíce a bojí se toho, že budou uneseni právě za tímto účelem.

Dále si Sheper-Hughesová při studiu fám povšimla, že tyto příběhy se šíří v dobách velkých zvrátů a krizí. Z nepodložených fám se podobně jako z metafor někdy skutečně stanou neochvějná etnografická fakta. Při svém antropologickém výzkumu mezi chudinou a dětmi na ulici v různých zemích Jižní Ameriky si povšimla, že mezi nimi koluje fáma o odebírání orgánů. Rozhodla se proto o tento černý trh více zajímat a zjistit především to, jak fámy vznikají, jak se udržují při životě a jak přicházejí do styku s lidmi. Zjistila, že v době vojenských či diktátorských režimů skutečně lidé mizí. Zdokumentovala 2000 únosů dětí a také případy krádeže orgánů nebo krve od mentálních pacientů z psychiatrických léčen v Argentině v 80. letech (Sheper-Hughes 2002, s. 39). Při výzkumu narazila především na odpor jakýchkoliv oficiálních nemocničních zařízení, avšak od několika informátorů nebo přímo i dárců orgánů dostala potvrzeno, že je běžnou praxí, že kdo má peníze a lepší sociální status, tomu bude transplantace provedena primárně.

Takovéto fámy mohou mít základ v příbězích, o kterých informoval Cohenův výzkum v Indii (Cohen 1999, cit. dle Sheper-Hughes 2002, s. 40) o ženách, které dobrovolně prodaly své ledviny, přičemž vše bylo kryto právníky a vyšetřovateli, kteří jsou zapojeni do krádeží orgánů ve veřejných nemocnicích. Dále

uvádí příklad ženy ze Sao Paula, které při operativním odstranění cysty v roce 1998 „zmizela“ ledvina nebo žen v Kapském městě, kde byly jejich příbuznému po smrti odejmuty oči kvůli rohovkám. Právě myšlenka toho, že čarodějové kradou lidské orgány, které pak využívají v alternativní medicíně a magických rituálech, není nová, je to součást tradičních představ o moci těla a moci nad tělem, zvláště právě v Africe.

Sheper-Hughesová vidí základ těchto historek v mlhavých praktikách mezinárodní adopce a v současném obchodu s orgány mezi chudými a bohatými zeměmi. Právě o mezinárodní adopci koluje další série fám, v nichž si americké páry adoptují dítě z nějaké země třetího světa, které je však místo láskyplné rodinné péče a výchovy využito pro transplantaci. V roce 1987 přinesly honduraské noviny zprávu o tom, že 13 hendikepovaných dětí bylo odkoupeno od chudých rodin s tím, že budou adoptovány rodinami ve Spojených státech. Adopce se však neuskutečnila, ale děti byly prodány za 10 000 dolarů na transplantace (Bennett 2005, Champion-Vincent 1990). Stejně zprávy přicházely během 80. a 90. let z Guatemaly, Paraguaye i Brazílie. Je dobře zdokumentované, že děti byly odkoupeny od chudých žen ve Střední a Jižní Americe k adopci, někdy za malou částku. Je také možné, že děti skutečně byly uneseny a prodány, avšak masivní adopce nebo únosy se podle americké konzulky v Guatemale neodehrály (Fine - Ellis 2010, s. 194). Naopak ale Castenadová (2000, s. 140) uvádí několik příkladů, mimo jiné i z Guatemaly, o únosech dětí, které byly posléze určeny pro adopci ve Spojených státech. Bylo tedy zjištěno, „že obchod s orgány je skutečný, působivě lukrativní a rozšířený, přestože je to v mnoha zemích nelegální a neetické“ (Sheper-Hughes 2002, s. 46). V mnoha státech jsou do obchodu zapojeni i chirurgové a vědci z jakési orgánové mafie, stejně jako různí zdravotničtí zaměstnanci. Z těchto výzkumů lze tedy odvodit, že fámy o odebírání orgánů mají reálný základ. Naopak Champion-Vincentová (1990, s. 10) uvádí, že tato fáma je propagandou používanou proti Spojeným státům a západnímu světu, především komunisty a levicově smýšlejícími politiky ze zemí třetího světa. Tuto fámou dává do souvislosti s tím, jak televize své diváky sytí různými kriminálními zprávami, horory a seriály, tím je podporována jejich fantazie, která plodí tyto výmysly. V další studii Champion-

Vincentová (2002) spojuje tento druh fám se stoupající nedůvěrou vůči lékařům, ale i k celkovému zdravotnickému pokroku. Říká, že sice chceme přežít, ale také se bojíme hlubokého zásahu do integrity našeho těla, což transplantace bezpochyby představuje. Právě nejasnosti ohledně transplantací jsou hlavním důvodem přetrvávání těchto fám. Strach se také týká posmrtného odebrání orgánů a etické otázky, zda je to správné, zvláště například v zemích, kde je zaveden předpokládaný souhlas a jedinec se tak sám za sebe nevyslovil pro to, aby jeho orgány mohly být použity k transplantaci.

Ze svých výzkumů vyvodila Sheper-Hughesová závěr, že fámy jsou spřízněny s aktuálními podmínkami života mezi chudinou, neboť je s nimi ve zdravotnictví špatně zacházeno. Dále poukazuje na spojitost fám se sociálními třídami, neboť především chudí se bojí, že budou využiti pro tento účel bohatými. Dále připomíná, že lidský strach také pramení z nejednoznačnosti pravidel a právního zakotvení darování orgánů za života i po smrti. Její hlavní stanovisko je to, že tyto fámy nejsou jen jednoduše metaforami, které vyjadřují pouhý strach z využívání a podvádění, ale že spíše vyrůstají z lidské zkušenosti v každodenním životě (Stewart - Strathern 2003, s. 89). Stejný názor má i Meyerová (2011, s. 29-30), která souhlasí s tím, že nelegální obchod s lidskými orgány vzrůstá spolu s chudobou lidí, kteří prodávají části svého těla, aby si zvýšili životní standard. Největšími dárci jsou právě lidé ze zemí s nízkými socioekonomickými standardy, s vysokou nezaměstnaností a s malými šancemi na pokrytí vlastních životních nákladů. Meyerová poukazuje na to, že zdaleka takovými zeměmi nejsou jen chudé jihoamerické nebo asijské státy, ale že se tento druh zločinu objevuje i v Evropě, například na Ukrajině, v Bulharsku, Rumunsku, ale taktéž i v Rusku. Hlavní zemí na evropském nelegálním trhu s orgány je však Moldávie, což dokazuje i Sheper-Hughesová (2004), která v Moldávii podnikla další terénní výzkum v prostředí lidí, kteří prodali či byli donuceni prodat ledvinu. Meyerová vysvětluje, že právě tento druh obchodování má mimo jiné za následek fámy o tom, že lidé jsou unášeni či omámeni pro to, aby jim byla ukradnuta ledvina. Tvrdí, že takové historky mají k realitě skutečně daleko, neboť o nich neexistuje žádný oficiální záznam, nicméně taktéž přiznává, že oficiální data v tomto směru v podstatě existovat ani nemohou.

Příkladem může být i Česká republika, která v oficiálních dokumentech uvádí, že nemá žádné informace o tom, že by tento druh nelegálního obchodování s lidmi na jejím území probíhal (Ministerstvo vnitra 2012), nicméně ve zpravodajství se objevují zprávy o tom, že mnozí lidé, zvláště ti, co jsou tíženi dluhy, se uchylují k prodeji ledvin (Ústecký deník 2012; iDnes.cz 2012). I Sheper-Hughesová (2004, s. 53) ve svém výzkumu ve východní Evropě zjistila, že zvláště ve venkovských částech Rumunska a Moldávie naivní vesničané, hledající práci a toužící zlepšit svoji finanční situaci, jsou oklamáni prostředníky, kteří jim nabízejí práci v jiné zemi, kde jsou ale poté pod výhrůžkou fyzického násilí donuceni k vyjmutí orgánů ruskou a tureckou mafii.

Territo s Mattesonem (2011, s. 4-7) jako kriminologové zabývající se organizovaným zločinem uvádí, že v policejních statistikách případy krádeže orgánů skutečně existují. Udávají hned několik případů, nicméně konstatují, že je problém s tím, že zřídka existují nějaká oficiální data, což je však všeobecný problém organizovaného zločinu. Většina takových zločinů se děje za zavřenými dveřmi v soukromých nemocnicích a jedinými zdroji dat jsou pouze takzvaní informátoři. V podstatě lze tedy říci, že krádeže orgánů jsou jedním z rizik soudobé společnosti. Tak vidí tyto fámy i Castenadová (2000), která je považuje za legitimní riziko, především v některých oblastech, a tvrdí, že tento jev není tak nemožný, jak by si společnost přála, ale naopak se hojně objevuje a je třeba ho otevřeně přijmout jako jedno z rizik současné společnosti.

U nás je tato fáma spojena s černou sanitkou, která se objevila v roce 1988 v tehdejší Československu (Šalanda 1990, s. 171). Janeček původ pověsti vidí v mezinárodní tradici o záhadných černých automobilech unášejších děti, které byly populární především v zemích východního bloku, dále vlivem filmové produkce na lokální pověsti a také touhy společnosti po historkách podobného druhu. Tento druh pověsti se podle něj šířil především v zemích východního bloku a představuje tak evropské specifikum, které se nikdy dále nerozšířilo. Avšak podle Fina a Ellise (2010, s. 184-185) se fámy tohoto druhu objevovaly již v 19. století, zejména v Číně, kde byly údajně sirotčím dětem po smrti vydlabávány oční bulvy pro využití v medicíně a alternativním léčitelství.

Fámy o únosech lidí nejsou novodobé. Champion-Vincentová (1990) tvrdí, že tyto legendy jsou pouze novou, vylepšenou a technizovanou verzí dřívějších fám, ve kterých byly děti unášeny a vražděny ďábly zvenčí. Například ve francouzském Lyonu pravidelně obíhaly zvěsti o únosech dětí, jedna z nich obviňovala cikány a tuláky. Říkalo se, že po pařížských čtvrtích obcházejí policejní důstojníci v civilu a unášejí děti ve věku pěti až deseti let (Delumeau 1997, s. 212). Stejnému tématu se věnovali Farge a Revel (1991) ve své knize týkající se únosů dětí před Velkou francouzskou revolucí. První zmínky však nacházíme již ve starověkém Egyptě, kde faraon unášel sluhy a otroky a poté se koupal v jejich horké krvi (Fine - Ellis 2010, s. 181). Počátky fám o únosech všeobecně byly vždy spjaty s únosy pouze dětí. Kolovaly fámy o tom, že Židé unášejí křesťanské děti, aby se poté mohli vykoupat v jejich krvi při rituálních obřadech. Ve 20. století pak kolovala fáma, že černá volha nabírá cizince, zneužívá je a zabíjí. V 70. letech se ve Francii objevila tzv. Orleánská fáma (Kapferer 1992a, s. 31; Watzlawick 1998, s. 82; Rosnow - Fine 1976, s. 22) o zmizení dívek a žen z kabin butiků vlastnicích Židy, kde byly údajně omámeny, uneseny a následně nuceny k prostituci. Tato fáma rozbouřila veřejnost a projevila její strach z obchodu s bílým masem. Zde je vidět funkce fámy jako společensky přijatelného odreagování potlačené agresivity. Alibi vyjádřené slovem umožňuje vyjádřit svobodně naše potlačované a dosud nepřiznané sklony.

4.2 Fámy o deviantech

Nejtypičtějším zločincem moderního fám o zločinu je podle Janečka (2007a, s. 28) maniak řádící v metru. Tento typ pověsti se většinou rodí z různých zpráv o sebevraždách či neštěstích v metru. Většinou se šíří v době společenského neklidu, kdy společnost hledá psychologický ventil, aby se odreagovala a zapoměla na své skutečné problémy. Podobně jako v tradičních pověstech nebývá nebezpečí abstraktní, ale je konkrétně zpodobněno postavou. Rozdíl je však v tom, že s moderním maniakem se člověk může setkat kdykoliv a kdekoliv – za bílého dne, uprostřed davu, zatímco s tradičními démony se člověk setkával v určitých částech dne nebo za určitých situací. Moderní maniak je pokračováním tradičních démonů minulosti, který ztělesňuje strach z anonymity městského davu a nejistotu v

prostoru metra. Objevuje se v mnoha obdobích, např. v kině, kde vraždí nevinné diváky, nebo v hromadné dopravě, přičemž vždy používá netradiční zbraně - žiletky, škrtecí struny, injekční stříkačky s jedem, pily nebo pálky. Právě prostředky hromadné dopravy jsou pro svoji anonymitu oblíbenou lokací mnoha fám, taktéž proto, že poskytují velký prostor pro lidskou imaginaci. Každodenní interakce velkého množství neznámých lidí, anonymita davu a všední rutina umožňují zinscenovat velké množství situací, které by v jiném, komornějším prostředí proběhnout nemohly. Současné fámy, které se odehrávají v prostředcích hromadné dopravy, jsou jedněmi z mála oblastí, kterou se evropské prostředí odlišuje od amerického, neboť vzhledem k malé preferenci tohoto typu dopravy ve Spojených státech je to logické.

Rozšířenou fámou s tematikou maniaků je „Hák“, v níž pár v autě slyší v rádiu zprávu o uprchlém deviantovi s hákem namísto ruky. Dívce se náhle zachce domů a když otevře před domem dveře od auta, vidí na nich zavěšený hák. Tato fáma pochází již z 50. let z Ameriky. Podle Alana Dundese hák představuje penis a dveře vagínu. Tím, že dívka odmítne a chce jet domů, zabouchne dveře, tj. vagínu, před hákem, tj. penisem. Tato pověst má tak varovat nezletilé páry před pohlavním stykem. Bill Ellis vidí v této pověsti touhu některých dospělých udržet mladé lidi co nejdále od sebe. Sám vidí přímou spojitost s hysterií kolem případu kriminálního Caryla Chesmanna, který v Los Angeles v roce 1948 přepadával mladé páry v zaparkovaných autech. Podle Ellise (1994, s. 63) je právě Chesmann předobrazem muže s hákem. Bengt af Klintberg (Janeček 2007, s. 37) vidí v tomto příběhu odraz symbolického konfliktu mezi normálními členy společnosti, kteří dodržují jisté sociální normy, a sociálními menšinami, které představuje deviant. Další výklady vidí v této pověsti jiná varování, jež upozorňují například na noční pobyt v cizím prostředí. Folkloristka Linda Déghová vidí v této pověsti odpor společnosti ke zdravotně postiženým lidem.

Uvedené pověsti se objevují v různých variantách, deviant je buď uprchlík z psychiatrické léčebny nebo trestanec. Rozdíly spočívají také v tom, co se mezi mladým párem odehrává. V některé variantě se dívka zachce domů, v jiné se pár hádá. Varovnou zprávu z rádia lze chápat jako hlas společnosti, vzkaz dívky o tom,

že se nechová vhodně a varuje ji před neblahými následky. Tyto motivy o maniacích, kteří jsou již tak blízko své oběti, jež ale na poslední chvíli poslechne svůj instinkt či má jakousi předtuchu a ujede, jsou k nalezení v celé řadě automobilových pověstí. Právě automobil v mnohých pověstech manifestuje sociální změny. Umožnil mladým lidem kdykoliv se svobodně vzdálit z dohledu, čímž jim bylo umožněno setkávání se s opačným pohlavím bez dozoru a kontroly společnosti.

Strukturně podobná „Háku“ je i fáma „Sama v autě“, vyprávějící o mladém páru ve autě u lesa. Když se chce vrátit, auto nejde nastartovat, a tak dívka zůstane čekat sama v autě a chlapec jde pro pomoc. Dívka v rádiu najednou uslyší, že utekl deviant z blázince, ale nevěnuje tomu větší pozornost. Po několika hodinách slyší zvuky na střeše auta, jakési škrábání nebo kapání, ale vzhledem k tomu, že nemá za žádnou cenu vycházet ven, zůstane v autě. Ráno ji najde policie a řekne jí, ať se neotáčí, ale to ona udělá a vidí onoho chlapce, jak je pověšený nad autem a dojde jí, že to kapala jeho krev. Stejně jako u ostatních i zde existuje mnoho variant, ale jádro je vždy neměnné, mění se pouze drobnosti – důvod odchodu chlapce od auta, zvuky – škrábání nebo kapání na střechu, přesná lokace aj. Jádro je vždy stejné – pár v autě, problémy s autem, opuštěná dívka, podivný zvuk, záchrana až druhý den. Stejně jako „Hák“ spojuje tato pověst tři oblíbená témata – strach, sexuální podtext a lokalizaci do moderního dopravního prostředku. Právě přítomnost policie, strážců zákona, dodává příběhu na věrohodnosti.

V tomto případě fáma jednoduše varuje mladé lidi, aby se vyhýbali situacím, které je mohou ohrozit. Na symbolické úrovni odkrývá širší společenský strach lidí, zejména žen a mládeže, být sám mezi cizinci v temném světě vně bezpečí vlastního domu nebo auta. Mladá dívka čekající v autě je tu vykreslena jako bezmocná a pasivní, která se krčí pod dekou v autě, dokud ji někdo nezachrání. V souvislosti s tím se zdá, že obecná role dnešních fám je ukazovat současné okolí jako schopné produkovat šokující nebo strašné příhody, které se skutečně mohou stát komukoliv z našich známých a jež jsou vysvětlitelné logickými důkazy.

Především mezi nováčky na vysokoškolských kolejích je známý příběh „Rozsvěcet se nevyplácí“, v němž se dívka vrátí večer na kolej pro bundu, ale

nerozsvítí, protože si myslí, že spolubydlící spí. Ráno přijde a uvidí mrtvou kamarádku se vzkazem, že kdyby rozsvítla, neznámý by ji zabil také. Tato historka je často konkrétně lokalizována do některé z mnoha studentských kolejí. Je různě obměňována, v jedné jde kamarádka na rande, nebo zůstane na pokoji s milencem. Někdy druhá slyší, že kamarádka vzdychá, ale nikdy nechce rušit a nerozsvítí. Vždy ráno najde vzkaz. Ve všech zemích, kde je tato pověst vyprávěna, je stejně jako u nás považována za popis skutečného zločinu, lokalizovaného do konkrétních kolejí. Je oblíbená mezi adolescenty a studenty. Hlavní hrdinka je vždy žena, bezbranná, která mylně přehlédne vraha. Agresorem je vždy muž, neznámý, anonymní a nespátný. Motivace a samotný akt není nikdy popsán. Ve Spojených státech je tento příběh známý už od 60. let 20. století ve verzi, že se vždy spolubydlící snaží nějak upozornit tu druhou, např. škrábáním na dveře. Dívka je sice slyší, ale buď je považuje za projev milostného aktu, nebo raději strachem neotevře. Americká i česká verze se liší i příčinami odchodu, ať je to kino nebo schůzka u Čechů, u Američanů spíše nákup, ale pointa je však stejná.

Beverly Craneová tvrdí, že tato pověst symbolicky vyjadřuje patriarchální hodnoty společnosti. Zavražděná dívka je zabita úderem do hlavy, tj. místa intelektu, v němž by podle tradice neměly ženy soutěžit s muži. Navíc porušuje i stávající hodnoty tím, že studuje na vysoké škole a věnuje se pochybným intelektuálním aktivitám. Pravidla správného chování byla porušena i tak, že dívky zůstaly přes víkend samy na koleji a nejely domů k rodičům. Její interpretace tedy znamená, že pokud si ženy přejí být nezávislé, musí zůstat tam, kde jsou chráněny, pokud se ale rozhodnou soupeřit o rovnoprávnost s muži, musí se stát méně závislými, více soběstačnými a více si věřit (Janeček 2006, s. 24). Folklorista Carroll tento příběh interpretuje jinak. Probodnuté, rozřezané či krvácející tělo dívky vyjadřuje strach a obavy mladých dívek před zraněním a bolestí z prvního pohlavního styku. Tento strach se ale bojí vyjádřit otevřeně, proto je podvědomě zaobalují do příběhu o zavražděné spolubydlící. Podle nás však tyto fámy referují o skutečných jevech ve společnosti – devianti utíkají z léčeben, vraždy se stávají, jak loupežné, tak sexuální (Policie ČR 2012; Český statistický úřad 2012), jsou to skutečné jevy soudobé společnosti. A jelikož se tento druh kriminality zvyšuje,

společnost na to reaguje tak, že o jevu vznikají fámy, které mají za úkol se rozšířit mezi co největší počet lidí a varovat je tak před tímto jevem. To je například vidět na fámách o stopování. Je skutečností, že stopování se nedoporučuje především ženám, neboť v historii kriminalistiky se objevují případy znásilnění či zavraždění stopařek.

Fámy varující řidičky, aby nebraly za žádných okolností stopaře, jsou další rozšířenou pověstí. Nejvíce známá je o ženě, jež svezla slušně oblečeného muže s kufříkem, ale jelikož z něho měla špatný pocit, využila vhodné chvíle a ujela mu. Doma uviděla, že si onen kufřík zapomněl a zjistila, že v něm byla struna a rukavice. Kufřík tak představuje potenciální nebezpečí neznámého stopaře, ale také další varování pro ženu, aby nikdy nikoho nebrala. Tento syžet se vyskytuje v mnoha variantách, ale hlavní hrdinkou je vždy žena, jedoucí sama automobilem, a tajemný muž, stopař. Stabilním motivem je přání přesednout si dozadu, kufřík, kde je struna a rukavice. Vždy se odehrává v noci nebo v podvečer. Lokalitou je vždy nákupní centrum na okraji velkého města. Rozdíl je v důvodech, proč si chce maniak přesednout na zadní sedadlo, někdy chce na záchod, někdy je mu vepředu špatně. Děs a hrůzostrašnost fámy vyplývá ze standardních, každodenních situací, které zná každý z nás – cesta autem, nakupování v centrech nebo i setkávání se se stopaři na silnicích. Právě fakt, že věrně kopíruje současnou každodenní kulturu, vděčí tato pověst za svou rozšířenost a uvěřitelnost (Janeček 2006, s. 30).

Ve velkém množství fám se objevuje varování především pro ženské protagonistky, když podtext vyjadřuje nebezpečí porušení sociálních norem, které má potom hrůzné následky. Tyto fámy tak vykreslují patriarchální pohled společnosti a především mužský pohled na ženy a jejich sociální role. Zejména v pověstech s vražednými motivy je vidět, že agresorem je vždy muž, přičemž obětí vždy žena. Tyto role reflektují všeobecné mínění v každodenním životě. Žena je vždy potrestána za to, že je ješitná, marnotratná nebo nepozorná, příběhy ukazují, co se jí může přihodit, když sejde z cesty, když se nebude držet ustálených norem, které jsou od ní očekávány, zejména pokud je sexuálně svolná.

4.3 Nastražené jehly a HIV/AIDS

V souvislosti s prostředky hromadné dopravy se objevují další typy fám, vypovídající o nakažených, záměrně nastražených jehlách virem HIV. Tato fáma byla několikrát zveřejněna na internetu a v médiích jako ověřená. V amerických verzích byly jehly nalezeny i v sedačkách v divadle či kině, ve veřejných prostorách i v bankomatech. Jehly jsou nakaženy buď žloutenkou nebo virem HIV od narkomanů, vždy jsou nastraženy záměrně. Podle nás fáma vychází z reálných faktů, tj. takových, že jehly se často objevují pohozeny na veřejném prostranství a často figurují i jako zbraň (Goldstein 2004, s. 148), reálně se s nimi setkat můžeme, avšak zákeřné kladení narkomany patří spíše do říše kolektivní fantazie a fikčního světa.

Příběhy o ostrých zraňujících předmětech jsou tradičním motivem v evropském folkloru. Skrývají v sobě xenofobní obavy z cizinců, strach z kriminálních činů i z nákazy různými viry. Podle Goldsteinové v sobě fámy o nakažených jehlách obsahují skryté poselství, tj. podvědomou lidskou kritiku moderní medicíny, která si nedokáže s AIDS poradit. Moderní fámy aktivně reagují na velké negativní změny ve společnosti a nebezpečí s nimi spojené. Vzniká tak celá řada fám reagující na nově vzniklé nebezpečí. Pověsti tohoto druhu odrážejí strach z nové neznámé nemoci, ale i podvědomý strach z cizinců a z neznámých partnerů vůbec. Taktéž upozorňují na nechráněný pohlavní styk, před nímž explicitně varuje fáma o styku s neznámým partnerem, ve které se ráno dívka či mládenec probudí a mají vedle sebe lístek se vzkazem „Vítej do klubu AIDS“. Pověsti o AIDS navazují na starší příběhy z 19. století o prostitutkách, které úmyslně nakazily pohlavní chorobou muže nepřátelské armády, tento motiv se objevoval ještě v amerických fámách z doby vietnamské války. V těch novodobých je přenašečem naopak skoro vždy muž. Fámy o záměrném nakažení virem HIV nejsou zcela nesmyslné, však i v oficiálních policejních statistikách figurují trestné činy jako ohrožování pohlavní nemocí a ublížení na zdraví pohlavní nemocí (Policie ČR 2012).

Diane Goldsteinová uvádí, že s příchodem AIDS se objevovaly především vtipy. Fine doplňuje, že vtipy o AIDS se neustále drží především v homosexuální

komunitě, zatímco varující fámy pronikly zejména do té heterosexuální (Fine 1987, s. 193). Nutno říci, že fámy o AIDS se objevovaly již na počátku 90. let, v době, než se počet obětí nemoci dostal do vysokých čísel. Bennettová (2005, s. 105) je datuje do roku 1982, kdy se prvně objevily v sanfranciské homosexuální komunitě. Postupem času však fámy na téma AIDS vzkvétaly a s sebou předávaly spíše strach, nedůvěru a dokonce i odpor, jejich hlavním sdělením bylo to, že si musíme uvědomit, jak dobře známe svého partnera nebo milence. Zatímco vtipy se soustředily na to, co se o nemoci již ví, fámy na to, co se o ní zatím neví (Goldstein 2004, s. 9). Fámy sledují obavy a strach nejenom jako vyjádření znepokojení, ale také jako testování informací a zdrojů, objevování relevancí AIDS je součástí reality, ale jeho důležitost je děsivá, informace o něm jsou rozporuplné a epidemie neustále nabírá na oprátkách a přináší nové zvraty. Ačkoliv jsou fámy o AIDS poměrně mladé, je to pouhá obměna těch již dříve tradovaných, které kolovaly o jiných nemocech, například o neštovicích, lepře nebo syfilidě.

Stejně jako i jiné fámy jsou tyto historkami o důvěře, o hledání bezpečí v tomto temném nejasném světě. Skrze fámy společnost hovoří o tom, do koho a za jakých podmínek se můžeme zamilovat. Tyto fámy často referují o stycích s jinými etniky, a tím tak upozorňují na to, že je potřeba znát toho druhého, se kterým se chystáme mít intimní kontakt, dostatečně. Důležitým poselstvím je také to, že veškeré vztahy by měly začínat doma, v dostatečně známém prostředí, které je pro sociální vztahy velmi důležité. Veškeré fámy o sexu jsou totiž varováním ohledně důvěry. Je zde souvislost i s postojem k cizím etnikům, neboť takové historky mají co dělat s konfliktem identity mezi námi a jimi, kde je identita svázána s našimi standardy v chování. To kým jsme je svázáno s našimi způsoby chování, tím kým jsou oni je zase s jejich. V souvislosti s etnickými fámami Allport (2004, s. 94) uvádí, že jedním z nejlepších ukazatelů napětí ve společnosti je shromažďování a analýza etnických fám, které právě kolují. Fámy jsou pro něj citlivým barometrem skupinového nepřátelství.

Velké množství současných fám o viru HIV se soustředí na kontaminace v jídle. Již na konci 80. let panovala o řetězci rychlého občerstvení Burger King fáma, že tamní HIV pozitivní zaměstnanci ejakulují do majonézy (Goldstein 2004, s. 41).

Tento druh fám koluje hojně dodnes veskrze o všech velkých řetězcích rychlého občerstvení. Často se takováto pověst spojuje s pomstou. Toto tvrzení poté často bývalo upřesněno etnickou příslušností zaměstnanců, stejně jako fámy kolující u nás, v nichž Arabové do kebabu údajně přidávají své sperma. Tento druh fám však také poukazuje na stravování se v rychlých občerstveních, které s sebou přináší zhoršení životního stylu a celkového zdravotního stavu populace. Podle nás tyto fámy mohou zdůrazňovat nebezpečí škodlivých látek, které jsou obsaženy nejen ve vzduchu, půdě, vodě, ale i potravinách, které jíme. Problému různých škodlivých látek v potravinách si všiml rovněž Ulrich Beck (2011, s. 31), ten dokonce považuje ohrožení zdraví i výživy za modernizační riziko.

4.4 Specifika amerických fám

Ve Spojených státech je všeobecně víra v nadpřirozené, paranormální věci velmi silná. I seriózní studie folkloristů (Goldstein 2007; Tucker 2007) i sociologů (Gordon 2008) se dotýkají témat paranormálna a nadpřirozena. Vzhledem k tomu, že velmi vysoký počet Američanů věří v paranormální jevy, je logické, že se toto téma bude prolínat do fám více než v Čechách. Americká socioložka Avery Gordonová (2008, s. 190) dokonce volá po nové sociologii, která se bude starat o specifické, ojedinělé jevy a vztahy mezi tím, co pouze vidíme a tím, co skutečně víme. Nabádá, aby nová sociologie lépe psala historii současnosti s tím, že musí přihlížet i k představám za limity toho, co je v současnosti pochopitelné.

Stejně tak jsou ve Spojených státech velmi rozšířené pořady s nadpřirozenou, strašidelnou tematikou. Nadpřirozeno a masmédiá jsou hluboce propojené, televize tak má silný vliv na to, zda lidé v nadpřirozeno věří nebo ne (Goldstein 2007, s. 3). Na tomto příkladu je patrný vztah mezi fámami a populární kulturou. V mnoha pořadech se objevují prvky ze starých příběhů, dřívější tradice je tak hluboce zakořeněna v kultuře a intervována v televizi, filmech, na internetu. Starší tradice je silně propojena s masovou kulturou, současná hororová literatura a filmy tak podněcují lidskou představivost a fantazii, tím pádem i víru v nadpřirozeno, popř. strašidelné historky. V podstatě veškeré strašidelné historky stojí za populárním zájmem. Týkají se především života po smrti, strašidelných domů, tajemných zvuků

v domě, které jsou připisovány duchu dřívějšího obyvatele. Také dnes hrají velkou roli především v životě tamějších vysokoškoláků. O strašidelné a nadpřirozené historky se zajímá mnoho amerických folkloristů.

Není tedy pravdou, že nadpřirozeno z dnešní společnosti vymizelo. Zejména v americkém, ale i britském nebo japonském folkloru existuje celá řada současných studií o strašení, duchách, o nadpřirozenu nebo paranormálních jevech. Americké výzkumy ukazují, že mnozí z občanů věří na zázraky, v d'ábla, peklo, duchy apod. Gallupova organizace v roce 2005 provedla výzkum, z něhož bylo zjištěno, že alespoň tři ze čtyř dospělých Američanů věří v paranormální jevy jako jsou strašidelné domy, duchové, telepatie, jasnovidectví, reinkarnace aj. (Goldsteinová 2007, s. 63). Strašení je ustavující element moderního sociálního života. Nejde jen o předmoderní pověru ani individuální psychózu, je to zobecnitelný sociální fenomén velkého významu.

Další specifikum představují fámy o kontaminacích v jídle. V americké verzi, na rozdíl od evropských, se objevuje především krysa, zatímco v Evropě spíše pes. V evropských většinou tyto fámy reflektují nedůvěru k cizincům všeobecně, v tomto případě k jejich jídlu, které prodávají v malých, soukromých restauracích, zatímco ve Spojených státech jsou fámy o kontaminacích v jídle založeny na strachu z moci anonymních neosobních korporací. Podle Kimmela (2003, s. 61) však historky o kontaminacích v jídlech, jako je červí burger, explodující sladkosti nebo smažené krysy, podvědomě také obsahují nejasnost současné společnosti ohledně přísad v jídle (tzv. „éček“), cholesterolu a jiných zdravotních rizicích, které jsou s jídlom spojeny. Vzhledem k tomu, že Američané jsou neustále zaplavováni novými studii o případných rakovinotvorných účincích každodenních produktů (i některých konkrétních přísad v jídlech aj.) a o tom, že kvalita stravování a životního stylu ovlivňuje délku i kvalitu života a mnoho nemocí, je jasné, že fámy o kontaminacích v jídle stále přetrvávají. Například Kapferer již v roce 1989 referoval o fámě spojené s korporací Coca Cola, v jejíchž nápojích byl údajně obsažen karcinogen. V roce 2012 však stát Kalifornie přidal do seznamu potenciálních karcinogenů karamelové barvivo, kterým jsou právě limonády společnosti Coca Cola barveny (Pittnerová 2012; Novinky 2012).

Američané často šíří i fámy o politice. Právě fakt, že Američané šíří tolik fám o politických tématech znamená, že pochybují o své vlastní budoucnosti (Fine - Ellis 2010, s. 3). Američané neustále konfrontují ty, kteří jsou kulturně a společensky rozdílní, často tedy obyvatele třetího světa – Araby, Afričany nebo Asiaty. Již v roce 1965 se rapidně zvedl počet imigrantů, zvláště těch neevropských, takže je logické, že fámy o imigrantech jsou ústředním tématem společnosti. Ačkoliv Američané tvrdí, že jsou otevřeným národem, podle Fina a Ellise (2010, s. 18) je znatelný strach z dlouhodobé masové imigrace a z toho, co z ní vyplyne. Politické fámy se vyvíjí skrze pravděpodobnosti a důvěryhodnosti. V souvislosti s velkým počtem imigrantů a velkým počtem černých Američanů v populaci se objevuje specifikum fám čistě šířených v komunitách bílých a černých Američanů. Rasové fámy jsou tak cestou, v níž mohou Američané vyjádřit své obavy skrytě a nemusí se tak bát postihu za otevřené politicky nekorektní názory. V tomto případě jsou fámy také zúčtováním aktuálních událostí, něčeho, co se stalo nebo něčeho, co se mělo stát (Fine - Ellis 2010, s. 9). Mezi černými Američany je široce rozšířena fáma, že virus HIV byl uměle vyvinut za účelem jejich genocidy. Jádro rasových fám je v napětí mezi bělochy a černochoy. Pro bílé jsou černí zdrojem problémů, pro černé jsou bílí jejich příčinou.

Fámy kolem 11. září 2001 odráží, jak Američané interpretují jejich změněný svět a poskytují jakési okno do obav, pýchy a fantazie. Jedna se týká oslav Arabů po pádu budov z 11. září, druhá se týká toho, že teroristé údajně před útokem varovali své přítelkyně nebo přátelské národy před nebezpečím. Taktéž se objevují fámy o tom, že za útokem stojí Izrael nebo vlastní vláda proto, aby mohla začít válku kvůli levné ropě. Podle Diany Goldsteinové je centrálním tématem zmíněné historky vina dívky, která byla o útoku informována předem, a tím zradila svoji komunitu. Historika podle ní znamená potřebu, aby si všichni občané pomáhali za jakýchkoliv okolností, zvláště pokud mají tajné informace, které by mohly komunitu ochránit. Dalším velmi důležitým významem je to, že fáma znázorňuje implicitní důvěru, která existuje mezi dívkou a atentátníkem, čímž varuje ostatní, aby nevěřili nebo nezakládali vztahy s příslušníky cizích etnik. Hlavním tématem je však identita. Muž vystupuje jako nepřítel, ale přátelský nepřítel, který je jasně

identifikován. Stejně jako fáma o AIDS, tak i tato ukazuje, do koho a za jakých podmínek se můžeme zamilovat. Důležitým poselstvím je také to, že veškeré vztahy by měly začínat doma, v dostatečně známém prostředí, které je pro sociální vztahy velmi důležité.

Velkým tématem je reflexe imigrantů. Nejznámější je o páru ze severu, který jede do Mexika, kde si oblíbí malé roztomilé zvířátko, to si přivezou domů, kde však vlivem klimatu onemocní a veterinář zjistí, že je to mexická vodní krysa. Tato historka byla zachycena i u nás, avšak spíše v humorném kontextu. Má politický prvek – kritiku naivních Američanů, kteří nerespektují nebezpečí nelegální imigrace. Převážené zvíře figuruje ve fámě jako nelegitimovaný nepřítel, imigrant. Krysa v textu označuje nebezpečné zvíře, které přenáší různé choroby a nákazy, která si žije jen tak sama za sebe a parazituje na lidech. Krysa tak označuje imigranty, kteří parazitují na americké společnosti. Tato fáma se objevila také v západní Evropě, taktéž právě z důvodu vysokého počtu imigrantů. Stejná verze se tak objevila ve Francii v 80. letech, kdy Jean Le Pen začal poukazovat na problémy způsobené Afričany a Východoevropany ve Francii (Fine - Ellis 2010, s. 137).

Americké fámy jsou silně spojeny se strachem z mexických imigrantů, strachem z nedostatku jejich hygieny a mexické ekonomické neschopnosti. Mnoho fám je tak svým způsobem provázáno s mexickými sousedy. Mexiko pro Američany reprezentuje třetí svět, někoho, kdo je trvalým cizincem (Fine - Ellis 2010, s. 172). Tvrdí se, že jsou zapojeni do obchodu s bílým masem. Mnoho z nich viní imigranty ze šíření nákaz, infekcí a nemocí. Jsou obviňováni z toho, že vybírají poplatky od bílých, kteří projíždějí jejich čtvrtěmi, že vraždí, prodávají drogy apod. V této souvislosti Fine s Turnerovou (2001, s. 77) připomínají, že se zvyšující se popularitou internetu, různých diskuzních fór a e-mailů, vzrůstá anonymní konverzace a sdělování různých informací. Právě ona internetová anonymita otevírá možnosti pro různé dialogy s rasovým podtextem a pro otevřené diskuze o imigrantech vůbec.

Silně rozšířeny jsou také ekonomické a obchodní fámy. Obchodní, jakožto i sexuální pověsti, jsou významné hlavně proto, že reflektují nejvýznamnější témata soudobé společnosti, které jsou pro její fungování nezbytné. V ekonomických

fámách se objevují nejrůznější podoby masového marketingu a podnikání, které odráží podvědomé vnímání těchto aktivit většinové populace. Většina fám se tak týká konkrétních podnikatelských subjektů, ve valné většině velkých amerických korporací jako je McDonald's, KFC, Burger King nebo Starbucks. Většinově je přijímán názor, že tento druh fám je vypouštěn záměrně za účelem poškození té které firmy. O tom, že v USA je tento druh negativního marketingu velkým problémem, svědčí i velké množství odborných publikací, které se zabývají fámami v marketingu a také strategiemi, jak se proti nim bránit (DiFonzo - Bordia 2003; Kimmel 2003). Z mnohých jmenujme to, že McDonald's přidává do hamburgerů červy, Chanel kočičí moč, Oriflame jehly do rtěnek nebo mnohokrát propanou fámu o společnosti Procter a Gamble, která se potýkala s nařčením, že spolupracuje se satanem. Tento druh fám, který je spjat s různými korporacemi, podle Goodeho a Ben Yehudy (2009, s. 58) často vyvolává morální paniky. Podle nich tyto historky vyjadřují pocity bezmoci vůči korporátním gigantům. Fine (1992, s. 141-163) nazývá tento jev Goliášovým efektem - americká veřejnost se bojí a nedůvěřuje „velikosti“, vidí sama sebe jako oběť hrabivosti a vlivu velkých korporací. Tyto historky kolují většinou z populistického sentimentu, v podstatě dokazují, že řadoví občané jsou často šířiteli morálních panik vůči těm nad nimi.

4.5 Specifika českých fám

Celá desetiletí pečlivě tříděných informací z období socialismu naučila jedince zacházet s fámou trochu jinak. V tomto období fáma za svým obsahem skrývala často ještě druhý význam, druhé poselství, a právě to poskytovalo lidem intenzivní emocionální uspokojení, když mezi nimi fáma obíhala. Ve skutečnosti tak bylo šířeno utajené poselství, jehož existenci si jedinci ani neuvědomovali. Na scénu tak vstoupil vzrušující prvek, který z tiché pošty dokázal udělat dobrodružství. Dalším prvkem souvisejícím s obdobím socialismu je ten, že negativní pojetí, které fámu spojuje s nepravdou, má komunikační ráz, neboť dobrá komunikace je jen komunikace kontrolovaná, jenže fáma proti tomu klade jinou hodnotu – dobrá komunikace je jen komunikace svobodná, i když tím utrpí její

spolehlivost. Jinak řečeno, „falešné fámy jsou cena, kterou je třeba zaplatit za fámy pravdivé“ (Heřman 1993, s. 21).

České fámy charakterizují podobné rysy jako fámy ostatních bývalých států východního bloku: objevují se fámy spjaté s katastrofou v Černobyli, s jaderným útokem či se studenou válkou. Výrazným specifikem jsou fámy a teorie o skutečné funkci mnoha staveb, zejména v Praze, které údajně slouží jako tajné kryty či vojenské základny. Například se tvrdí, že z Hradu vede tajné metro ihned na letiště, nebo že v metru je ukryta podzemní nemocnice, sklady civilní obrany aj. Pravděpodobně nejmýtičtější stavbou v Praze je v současnosti Nuselský most. Lidovou pozornost k sobě vždycky poutala zajímavá, výrazná místa. O Nuselském mostě koluje velké množství pověstí, z nichž nejznámější je ta, že z něj byly shazováni náhodní kolemjdoucí zlatou mládeží komunistických pohlavárů, která si tak zkracovala volný čas (Česká televize 2012b).

Specifikem jsou samozřejmě fámy, které se váží na konkrétní lokace, například o Hagenovi v lomu Amerika, přičemž všechny veskrze tvrdí, že jeho duch stále žije v tamějších chodbách a kvůli tomu se tam ztrácejí lidé. Pověstná je i Hagenova kolejnice, na kterou když někdo zatluče, tak do roka a do dne zemře. Tajemný Hagen představuje unikátní příklad v dnešní době poměrně vzácné fantastické postavy, která je konkrétně pojmenována a má své specifické vlastnosti. Zajímavé je, že se úzce pojí s lokalitou, to podporuje věrohodnost historiky. Existence konkrétně pojmenovaných fiktivních postav s řadou detailních atributů je jedním z typických rysů legend trampu a pověstí táborových ohňů. Zpravidla jde o duchy, vrahy, šílence, kteří jsou svázáni s konkrétním místem nebo oblastí. Právě Hans Hagen, fantom lomů Amerika (okr. Beroun), je typickým příkladem. Má spojitost s 2. světovou válkou, bývá popisován jako zapomenutý německý voják či brutální dozorce nebo jako duch takové osoby. Vyzná se v podzemních štolách spojující lomy a škodí jejich návštěvníkům – přeřezává lana, způsobuje závaly, škrtí jedince strunou a podobně.

Během nacistické okupace se šířilo mnoho fám. Otevřený boj nebyl tehdy možný, proto byly vyhledávány jiné formy odporu. Jednou z nich byla lidová šeptanda, kterou se šířily fámy, ale i anekdoty. Kolektivní fantazie pracovala v době

okupace na plné oprátky. Lidé se snažili v nejisté době uhádnout budoucnost. Fámy měly i očištnou funkci, držely jedince nad vodou. Právě jim se nejvíce daří v extrémních podmínkách, když je člověk v tísní. V této souvislosti lze uvést, že mnoho fám sloužilo jako návod pro to, aby se zbytečně nevycházelo v noci z domu. Lidé totiž jezdili k sedlákům na vesnici pro potraviny a svědci nebyly příliš vítáni (Šalanda 1990, s. 179).

Právě v období druhé světové války, ale i před ním, v době rostoucího napětí, docházelo k nebyvalému šíření anekdot, fám, pověstí a klepů. Během nárůstu agresivity ze strany Německa se v Československu šířily fámy o tom, že zbrojní program Německa je falešná propaganda, o hrdinném odporu posádek pohraničních pevností, ignorování oficiálních oslav příjezdu Hitlera nebo protektora, fámy o převážených zbraních, o schovaných zbraních pro celý národ aj. Velká část takových fám byla do tehdejšího protektorátu přinesena uprchlíky z nacistického Německa. Základní poselství těchto pověstí bylo identické – tj. takové, že průmyslová nadřazenost národa vypravěče se vyjímá nad tou budoucího protivníka. Takové vyprávění poskytovalo emocionální a intelektuální únik před hroživou realitou a fungovalo jako symbolická kolektivní kompenzace strachu a obav (Černousek 2003, s. 55).

V období sociálních nejistot, krizí a válečných situací nejsou lidé dostatečně informováni o skutečném stavu věcí, což vede k rozkvětu ústního podání, tím se také otevírá široké pole pro šíření fám, jejichž obsahu jsou lidé snadno náchylní uvěřit. Podstata toho, že jedinec tyto zprávy přijímá a dále šíří, aniž by měl reálný důkaz o jejich pravdivosti, spočívá v jeho vnitřním, psychickém stavu. Prožívá vnitřní napětí, a jelikož nechce zůstat osamocený, dělí se o své prožitky a zážitky, jež jsou ve zvěsti obsaženy. Fáma, která dává výraz či uvolnění psychickým stavů napětí a očekávání, se rychle ujímá a zasáhne v podstatě všechny příslušníky daného sociálního souboru, přičemž se mohou ujímat a rozvíjet jako fámy dvou druhů (Mikšík 2005, s. 112): pesimistické, které odpovídají stavům obav, psychického napětí a úzkostného očekávání dalšího vývoje. Ty jsou však nebezpečné v tom, že podrývají psychickou odolnost a mohou vést až k panikaření a panické reakci, a optimistické, které vznikají na principu, že ve stavu úzkosti a

obav se člověk rád „chytá i stébla“, je ochoten uvěřit i naději na zlepšení, optimistickým vyhlídkám a opakováním těchto zpráv sdílí své naděje s druhými, také vedou k uspokojení, psychickému zklidnění. Jejich negativní následek může být podoba vystřízlivění, když lidé zjistí, že se mýlili a že je stav daleko horší, než si mysleli.

Dnes koluje nejvíce fám o nejpočetnější etnické menšině Romů. Tradiční obraz Žida ve fámách a anekdotách tak dnes nahradil Rom. Lidé jsou si nejistí tím, co se děje, není dost oficiálních informací a na veškerý strach, který se objevuje, reagují různými fámami o Romech. Největší fáma se objevila před pár lety v době nepokojů ve Šluknovském výběžku. Český internet zaplavily zprávy o tom, že do určitých měst se bude stěhovat několik stovek Romů. Fáma v podstatě kolovala v každém městě, vždy se poukázalo na to, že město přijme několik stovek Romů, zejména z oblasti Šluknovska (Česká televize 2012a).

4.6 Specifika ruských fám

Ruské fámy nejsou uceleně sebrány jako české nebo americké, i mnozí ruští odborníci zabývající se novodobým folklorem, potažmo různými druhy fám, hledají a čerpají na internetu (Smirnova 2010), přičemž internetové analýzy a internet jako důvěryhodný zdroj je v Rusku brán poměrně vážně a existuje o něm několik publikací (Kargin – Kostina 2007; Zacharov 2009). Nicméně i odborníci přiznávají, že fámy v širším slova smyslu, tedy i různé varovné emaily, hoaxy, řetězové zprávy apod., mají v západním světě velkou tradici a jsou poměrně ustálené, zatímco v Rusku jsou poměrně řídké, začínají se teprve šířit a v takové míře jako v západním světě v Rusku neexistují (Lanskaja 2009, s. 165).

Za dob tvrdého stalinismu se lidé skrze fámy utěšovali, dodávali si naději. Sovětský systém, propagandistická mašinerie, vedl k svébytnému charakteru fám. Díky fámám si lidé předávali informace. Mimořádně se dařilo fámám s nádechem anekdotickým (Johnston 2011; Archipova - Melničenko 2011), které pasivně komentovaly životní zkušenosti soudobého Sovětského svazu. Fámy byly definovány svým původem vně oficiálních médií. Definice fámy jako neoficiální bylo zvláštností sovětského systému jako takového. Skrze propagandu se vytvářel

system fomy skutečně neoficiálně. Podle Johnstona (2011, s. 36) nebyla oficiální a neoficiální média striktně oddělena, naopak mnohdy na sebe odkazovala a fámy tak byly extrémně šířeny právě za stalinské éry. Občané bývali varováni, že se jim ne vždy říká všechno popravdě, což vedlo k velké nejasnosti. To je vedlo k tomu, že hledali zdroje informací mimo ty oficiální. Právě neoficiálním informacím věřili Rusové mnohem více než oficiálním, fáma fungovala jako náhrada za chybějící informace (Bauer– Gleicher 1953).

Fámy pocházející z dob po tvrdém stalinismu reflektovaly tematiku gulagů, neboť mnoho lidí se v oné době vracelo domů. Fragmentární informace o kriminalitě, zdravotnictví nebo přesné lokalizaci způsobily vznik fámy, ale taktéž již zmiňovaných vtipů. Různé motivy byly způsobeny nedostatkem informací, rozbitými vztahy, zničenou sociální strukturou, změnami v každodenním životě a různými druhy strachu. Strach má ve fámách podobu zločinu, gulagů, vězení, válek nebo sankcí za protipolitickou činnost, policejního systému a KGB nebo institucionalizace v psychiatrických léčebnách.

V souvislosti se Stalinem existují fámy o tom, že před smrtí Stalina mu byla odříznuta hlava a pomocí nových technologií poté dána nazpět, aby mohl znovu převzít moc. Stejně tak koluje fáma o muži plném urania, který chodí kolem Kremle a každou chvíli může explodovat (Kõiva 2005, s. 139). Samotné moskevské metro je opředeno několika pověstmi, z nichž většina vypráví o krysách-mutantech, které žijí v podzemí, a v noci, když je metro zavřené, projíždí metrem speciální brigády, které krysy střílí. Stejně tak koluje historka o lidech, kteří když přejedou poslední stanici, zůstanou několik let uvíznuti v podzemí metra, kde v transu udržují vagóny. Když už jim práce nejde od ruky, jsou propuštěni, ale jelikož si nic nepamatují, nedokáží pochopit, jak to že jsou najednou tak staří, když ještě včera byly tak mladí.

Rusové často hledali zdroje informací mimo ty oficiální. Taková situace je zcela vidět na příkladu fám o Černobyli. Fámy byly vnímány jako lepší zdroj informací než sovětská oficiální masová média (Fialkova 2010, s. 184). V souvislosti s Černobylem se vyskytovaly fámy o katastrofě jako takové, které spekulovaly o tom, co se ve skutečnosti stalo a co se bude dít – existovaly fámy o

tom, že nastane druhý výbuch nebo o samotné evakuaci Kyjeva. Dále to byly fámy, které radily, jak se zachovat – zůstat klidný, čistit byt, opustit Kyjev nebo čekat na to než bude Kyjev oficiálně evakuován. Objevovaly se i fámy, že některé budovy nebo areály byly více radioaktivní než druhé. Stejně tak se mnoho let po výbuchu objevovala fáma o tom, že k výbuchům došlo i na jiných částech nebo v jiných městech. Veškeré fámy měly společné charakteristiky v tom, že se šířily rapidně rychle, ústně nebo pomocí telefonu. Fámy vytvořily dvojí mytologii – první interpretace byla optimistická a zachovávána oficiálními masovými médii, druhá byla velmi populární, apokalyptická, ta byla šířena především ústní komunikací.

Zajímavá je fáma o HIV/AIDS, která je v ruském podání značně odlišná od jiných zahraničních paralel. Fámy o záměrném nakažení virem se v ruském prostředí vyskytují, nicméně nikdy ne tak, že by někdo toho druhého nakazil pohlavním stykem. Aktéři fám jsou nakaženi vždy záměrně, ale tak, že je něco záhadně bodne, a když ucítí bolest, podívají se dolů a tam uvidí lísteček s nápisem „Vítej do klubu AIDS“. Motiv lístečku se vyskytuje i v zahraničních pověstech, ale v souvislosti s tím, že aktér je nakažen při pohlavním styku. Co se týče různých podob fám o AIDS, objevily se v Rusku jako různé varovné dopisy šířící se pomocí e-mailů, které jsou doslovným překladem fám z USA (Lanskaja 2009, s. 168), které varují o infikovaných jehlách, které jsou zapíchnuty v sedačkách kin, hromadné dopravy nebo jsou nastraženy v bankomatech. Za jejich nastražením údajně stojí mezinárodní neoficiální svaz nositelů HIV a AIDS, kterému už na ničem nezáleží a chce se mstít těm zdravým. Rusové tuto fámou považují na nový druh mezinárodního terorismu.

Fámy o černých autech jsou založeny na realitě, neboť sovětská policie používala černá auta s názvem Černý havran (Kõiva 2005, s. 140). V Rusku začalo zatýkání, výslechy a noční deportace v Černém havranu po Říjnové revoluci v roce 1917, ale fáma eskalovala ve 30. letech a po 2. světové válce. Podobná fáma kolovala o tom, že v autech jezdí sběrači krve, kteří nabírají kolemjdoucí a vysávají jim krev. Motiv černého auta se v ruských historkách objevil i v 80. letech, kdy se tvrdilo, že po městech jezdívá černá volha, která unáší děti. Jádro bylo takové, že většinou dva muži, často kněží, rovněž ale i jeptišky, unesli děti do volhy, kde jim

vysáli krev nebo odebrali tělesné orgány pro arabské šejky nebo lidi na Západě. Dionizjusz Czubala (1991) ji osobně sebral v tehdejším Sovětském svazu, nicméně tvrdí, že dnes už není aktivní a že mnoho lidí ji ani nikdy neslyšelo, nicméně je jasné, že tato fáma vychází z té ze třicátých let, o které referovala Kõiva.

Na ruských fámách je poměrně zvláštní jejich obsah, vymykají se tím, o čem jsou a o jakých jevech vypráví. Dodnes ruské fámy tradují o čarující zvonici nebo prokletých věcech v domě, všeobecně je velké množství pověstí o něčem prokletém (Smirnova 2010, s. 115). Například světově rozšířená fáma o tajemných stopařích se objevuje i v ruském prostředí, avšak má zcela jiný děj. Tajemný stopař – většinou děvče – se mstí za to, že byla smrtí oddělena od svého milého. Stejně tak jsou velmi časté fámy o tom, že mladá skupinka lidí si v noci vyrazila na hřbitov, kde plnili jakéhosi bobříka odvahy. Měli dojít do místní márnice, kde na rakev měli zabodnout nůž, avšak nůž zabodli spolu se svrchní bundou, zpanikařili a mysleli si, že je tam drží mrtvola, až ze strachu zemřeli. Tato pověst koluje i u nás, většinou však pouze mezi dětmi, zatímco v Rusku má každé město svoji vlastní obdobu této fámy (Nazaretjan 2004, s. 46).

4.7 Shrnutí

V této části práce se věnujeme rozboru vybraných fám, jež jsou široce známé v Čechách i v zahraničí. Fámy jsme přejímali již sebrané, tudíž takové, co byly za fámy již označeny, a to z různých zahraničních odborných publikací a z internetových stránek týkajících se fám a městských pověstí. Pro rozbor jsme zvolili tři druhy, a to fámy o krádežích lidských orgánů a s tím souvisejících únosů za tímto účelem, fámy o deviantech a fámy o HIV/AIDS.

Taktéž se v této části věnujeme specifickým rysům fám, které kolují v českém prostředí, ze zahraničních jsme se zaměřili na americké a ruské prostředí. Americké jsme zvolili z toho důvodu, že američtí badatelé se věnují fámě jako takové, jejímu sběru i rozboru snad nejvíce, taktéž v anglickém jazyce existuje nepřehledné množství publikací, z nichž lze čerpat. Naopak ruské fámy jsme vybrali proto, že tato oblast je v českém prostředí často v mnoha oblastech opomíjena a

není jí věnována žádná pozornost. Zajímalo nás, jak v různém prostředí fámy kolují a zda jsou si podobné nebo jsou naprosto odlišné.

5 ZÁVĚR

Fámy provázejí lidstvo odjakživa, jsou známy po celou historickou dobu ve všech společenstvích, nacházíme je ve starověkém i středověkém písemnictví. Nejčastěji se tehdy rodily v době válek, epidemií a přírodních katastrof. Až ve 20. století začaly vznikat vědecké studie o fámě, ta tak začala být zkoumána jako společenský fenomén, který je potenciálně nebezpečný. Dodnes významné práce vznikly v období po 2. světové válce. Z této doby tak pocházejí první definice, které jsou v odborných pracích uplatňovány dodnes, neboť i současní badatelé se na ně odkazují. V posledních letech došlo ke všeobecnému systematickému studiu fám, a to v různých vědních oblastech. Odborné studie však většinou vycházejí z definice, která byla ustanovena v prvních pracích, tedy z toho, že fáma je pojímána jako neověřená zpráva, která je spíše nepravdivá, přičemž by se mělo zamezit jejímu vzniku a šíření. Na základě tohoto názoru vzniklo množství prací, které se zabývají tím, jak fámám zabránit a jak proti nim bojovat. Nicméně i původní a stále přijímaný koncept je částečně podrobován kritice zejména za to, že svoji definici ustanovil na základě fám, které však byly považovány za falešné, naopak ty, co se ukázaly být jako pravdivé, v definici zohledňovány nebyly. V kritice jsou tak jejich definice předpojaté a opomíjí hledisko pravdivosti zprávy. Je poukazováno na to, že fáma může být vnímána jako hlas společenské skupiny, jako pramen poznání toho, co si lidé skutečně myslí, a proto by neměla být považována za něco nežádoucího, čemu je potřeba předcházet a bránit.

Námi je fáma považována za druh kolektivní informace týkající se aktuálních informací, která nebyla oficiálně potvrzena. Přináší momenty k poznání událostí, o něž se veřejnost zrovna zajímá. Je určena k tomu, aby se jí věřilo, chce přesvědčit o svém obsahu. Fáma ale nemusí být nutně nepravdivá, ba naopak, může se ukázat jako pravdivá, podložená, často se strefuje přímo do černého a vzhledem k tomu, že ji nelze účinně kontrolovat, vadí. Předpokladem pro vznik fámy je důležitost jevu, o kterém vypovídá, a nejasnost či nedostatek spolehlivých informací o témž jevu. Spolehlivost informace souvisí s množstvím oficiálních zdrojů a se

stupněm důvěry v ony zdroje. Taktéž má na proces šíření vliv důležitost a nejasnost jevu, o kterém fáma referuje. Pokud neexistuje důležitost nebo nejasnost, neexistuje fáma. Ta se tedy objevuje v kontextu nejasnosti zejména proto, že lidé mají potřebu hledat vysvětlení určitých událostí, které nemusí být totožné s tím, co hlásají oficiální sdělovací prostředky. Vzhledem k tomu, že současná oficiální média často přinášejí informace, které se posléze ukáží být jako nepravdivé, zkreslené, neúplné či vytržené z kontextu, se lidé uchylují k těm oficiálně nepotvrzeným, tedy k fámám. Ty tak poskytují pravděpodobné a věrohodné vysvětlení událostí, zejména když se objevuje něco nejasného, co je pro jedince důležité, ale k čemu existuje nedostatek oficiálních informací.

Cílem práce bylo doložit, že fámy mohou být pravdivé. V teoretických východiscích jsme kladli důraz na příruční zásobu vědění a na teorii fikčních světů, neboť skrze tyto teorie jsme u vybraných fám ukázali, že ne vždy by se měly pokládat za smyšlené a fiktivní, ale za možně pravdivé, především v tom smyslu, že pokud je nám vyprávěna fáma, rozumíme jí a chápeme ji pouze na základě určitého předporozumění. Pokud bychom ho neměli, nemohli bychom fámou správně pochopit ani ji zpracovat, neboť lidé vždy posuzují podle věcí, které znají. Fámě tedy rozumíme na základě již získaných znalostí a vědomostí (tedy příruční zásobě vědění), díky tomu, že určité prvky v nich obsažené známe z vlastního reálného života, životního světa každodennosti.

V práci byl kladen důraz na pochopení fámy jako potenciálně pravdivé s možností, že vyvěrá ze skutečných jevů ve společnosti a její funkce je především varovná. Není důležité, kolik různých variant příběhu fámy existuje, neboť všechny vytvářejí referenční rámec, díky kterému se fáma lépe šíří; přisvojení si fámy neznamená, že je fáma fikcí, ale spíše předpokladem toho, aby se ujala mezi více skupinami lidí. Netvrdíme, že všechny fámy se staly tolika lidem či že se staly přesně v takovém znění, v jakém jsou vyprávěny, spíše chceme ukázat, že by se neměly pokládat za zcela lživé, ale že by se o nich mělo přemýšlet jako o možných. Zastáváme stanovisko, že fáma se šíří zejména kvůli svému obsahu a poselství, které je varovné. Cílem není předat děj jako takový, ale varovat o určitém jevu, není

tedy podstatné, zda je fáma do detailu pravdivá, neboť důležitá je pouze pravdivost jevu, o kterém referuje.

Fámy plní ve společnosti důležitou roli, rozplétání jejich významu umožňuje odkrývat sociální obavy, některé skryté, jiné explicitně vyjádřené, taktéž umožňují kolektivu debatovat o záležitostech, které mohou jinak uvádět do rozpaků, může být nepříjemné nebo zakázané o nich přímo mluvit. Skrze ně tak lze vyjádřit své přání, protože můžeme jednat jako kdybychom mluvili o reálných věcech, ne osobních přáních – ty se tak schovávají za výroky ve fámách. Fámy jako takové se utvářejí v procesu šíření, přičemž tento proces má charakter dialogu, kde jednotliví aktéři prezentují svoje konkrétní postoje k významovému jádru fámy.

Zprávy v médiích každý den přináší události a informace, které v nás vyvolávají přesvědčení, že jsou pravdivé a objektivní. Není však tajemstvím, že média přináší také množství informací, které se nikdy nestaly nebo se nestaly tolika lidem, na tolika místech, jak z kontextů často vyplývá. Přesto jsou mediální zprávy označovány za oficiální, skutečné a díky tomu se ve vědomí veřejnosti skutečnými stávají. Naproti tomu fámy obecně označované jako nepravdivé, mohou v tomto kontextu přinášet rozklíčování mediálních polopravd, dezinformací či lží.

Studium fám nám může pomoci porozumět tomu, že myšlení a přemýšlení je vždy ovlivněno sociálně. To, co si myslíme, není univerzální, ale je to svázáno s tím, co si myslí ostatní. Přemýšlíme v jedné linii s tím, čemu jsme byli naučeni těmi kolem nás. Pokud rozjímáme o nějaké fámě, instinktivně používáme svůj pohled na to, jak svět pracuje a své měřítko, které nám pomůže k tomu, abychom buď fámou zamítli jako směšnou nebo ji uvěřili, přestože fakta mohou být pochybná. V podstatě tak používáme naši příruční zásobu vědění. Všestranným studiem fám mohou badatelé přispět k charakteristice aktuálního stavu mentálních interpretací dynamicky se vyvíjející skutečnosti. Textový materiál a jeho teoretické interpretace z různých úhlů pohledu může být dobrým východiskem komparativní studie témat a motivů moderních fám.

POUŽITÉ ZDROJE

1. ALAN, Josef. 1994. Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii. *Sociologický časopis*. Roč. 1994, č. 1, s. 11-19.
2. ALLPORT, Gordon. 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Portál.
3. ALLPORT, Gordon - POSTMAN, Leo. 1947. *The Psychology of Rumor*. New York: Henry Holt.
4. ALLPORT, Gordon - POSTMAN, Leo. 1946-1947. An Analysis of Rumor. *The Public Opinion Quarterly*. Vol. 10, No. 4, s. 501-517.
5. ARCHIPOVA, Aleksandra - MELNIČENKO, Michail. 2011. *Anekdoty o Stalině*. Moskva: OGI.
6. BARKUN, Michael. 2003. *A Culture of Conspiracy*. Berkeley: University of California Press.
7. BARTHES, Roland. 2004. *Mytologie*. Praha: Dokořán.
8. BAUER, Raymond – GLEICHER, David. 1953. Word-of-Mouth Communication in the Soviet Union. *Public Opinion Quarterly*. Vol. 17, No. 3, s. 297-310.
9. BECK, Ulrich. 2011. *Riziková společnost*. Praha: SLON.
10. BENNETT, Gillian. 1985. What's modern about the „Modern Legend“? *Fabula*. Vol. 26, No. 3-4, s. 219-229.
11. BENNETT, Gillian. 2005. *Bodies. Sex, Violence, Disease, and Death in Contemporary Legend*. Jackson: University Press of Mississippi.
12. BOGATYREV, Petr. 1971. *Souvislosti tvorby*. Praha: Odeon.
13. BERGER, Peter - LUCKMANN, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
14. BLACKMOREOVÁ, Susan. 2001. *Teorie memů*. Praha: Portál.
15. BOWIE, Fiona. 2008. *Antropologie náboženství*. Praha: Portál.
16. BRUNVAND, Jan Harold (ed.). 1996. *American Folklore. An Encyclopedia*. New York: Garland Publishing.

17. CAMPION-VINCENT, Veronique. 1990. The Baby-Parts Story: A New Latin American Legend. *Western Folklore*. Vol. 45, s. 9-25.
18. CAMPION-VINCENT, Veronique. 1999. The tell-tale eye. *Folklore*. Vol. 110, s. 13-24.
19. CAMPION-VINCENT, Veronique. 2002. Organ theft narratives as medical and social critique. *Journal of Folklore Research*. Vol. 39, No. 1, s. 33-50.
20. CAMPION-VINCENT, Veronique. 2003. The Enemy Within. From Evil Others to Evil Elites. *Ethnologia Europaea*. Vol. 33, No. 2, s. 23-31.
21. CASTENADA, Claudia. 2000. Child Organ Stealing Stories: Risk, Rumour and Reproductive Technologies. In ADAM, Barbara – BECK, Ulrich – LOON, Joost Van (eds.). *The Risk Society and Beyond*. London: SAGE, s. 136-154.
22. COHEN, Stanley. 2011. *Folk Devils and Moral Panics*. London: Routledge.
23. CZUBALA, Dionizjusz. 1991. The „Black Volga“: Child Abduction Urban Legends in Poland and Russia. [online] *Foaf tale News*. No. 21, s. 1-2.
Dostupné z: < <http://www.folklore.ee/FOAFtale/ftn21.pdf> > [cit. 22. února 2013]
24. ČERNOUSEK, Michal. 2003. Každodenní psychologie ve válkách. In GEBHART, Jan – ŠEDIVÝ, Ivan (eds.). *Česká společnost za velkých válek 20. století*. Praha: Karolinum, s. 51-56.
25. ČESKÁ TELEVIZE. 2012a. Už koluje fáma. 12. září 2012. *Intolerance*. [online] Dostupné z: < <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10275866938-intolerance/412235100141003-uz-koluje-fama/titulky/> > [cit. 29. března 2013]
26. ČESKÁ TELEVIZE. 2012b. Moderní mýty a fámy. 16. června 2012. *Folklorika*. [online] Dostupné z: < <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1102732990-folklorika/312295350120013/titulky/> > [cit. 29. března 2013]
27. ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. 2012. Soudnictví, kriminalita, nehody. In *Statistická ročenka České republiky 2012*. [online] Dostupné z:

<http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/kapitola/0001-12-r_2012-2700> [cit. 6. února 2013]

28. DÉGH, Linda. 1969. „The Roommate's Death and Related Dormitory Stories in Formation.“ *Indiana Folklore*. Vol. 2, No. 2, s. 55-74.
29. DÉGH, Linda. 1994. *American Folklore and the Mass Media*. Bloomington: Indiana University Press.
30. DELUMEAU, Jean. 1997. *Strach na západě ve 14. - 18. století*. Praha: Argo.
31. DIFONZO, Nicholas - BORDIA, Prashant. 2006. *Rumor Psychology*. Washington: American Psychological Association.
32. DIFONZO, Nicholas – BORDIA, Prashant – ROSNOW, Ralph. 1994. Reining in Rumors. *Organizational Dynamics*. Vol. 23, No.1, s. 47-62.
33. DOLEŽEL, Lubomír. 2003. *Heterocosmica: Fikce a možné světy*. Praha: Karolinum.
34. DONOVAN, Pamela. 2003. *No Way of Knowing. Crime, Urban Legends, and the Internet*. New York, Routledge.
35. DORSON, Richard. 1959. *American Folklore*. Chicago: University of Chicago.
36. DUNDES, Alan. 1980. *Interpreting folklore*. Bloomington: Indiana University Press.
37. ECO, Umberto. 2010. *Lector in Fabula*. Praha: Academia.
38. ELLIS, Bill. 1994. The hook reconsidered: problems in classifying and interpreting adolescent horror legends. *Folklore*. Vol. 105, s. 61-75.
39. FARGE, Arlette - REVEL, Jacques. 1991. *The Vanishing Children of Paris. Rumor and Politics before French Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.
40. FELDMAN-SAVELSBERG, Pamela – NDONKO, Flavien – SCHMIDT-EHRY, Bergis. 2000. Sterilizing Vaccines or the Politics of the Womb: Retrospective Study of a Rumor in Cameroon. *Medican Anthropology Quarterly*. Vol. 14, No. 2, s. 159-179.
41. FENSTER, Mark. 2008. *Conspiracy Theories. Secrecy and Power in American Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

42. FIALKOVA, Larisa. 2001. Chernobyl's folklore: vernacular commentary on nuclear disaster. *Journal of Folklore Research*. Vol. 38, No. 3, s. 181-204.
43. FINE, Gary Alan. 1987. Welcome to the world of AIDS: fantasies of female revenge. *Western Folklore*. Vol. 46, s. 192-197.
44. FINE, Gary Alan - ELLIS, Bill. 2010. *The Global Grapevine. Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*. New York: Oxford University Press.
45. FINE, Gary Alan – TURNER, Patricia. 2001. *Whispers on the Color Line: Rumor and Race in America*. Berkeley: University of California Press.
46. FOŘT, Bohumil. 2005. *Úvod do sémantiky fikčních světů*. Brno: Host.
47. GADAMER, Hans Georg. 2010. *Pravda a metoda I*. Praha: Triáda.
48. GALIOVÁ, Zuzana. 2003. Súčasnú povesti a fámy – možnosti výskumu v rámci internetovej komunikácie. *Etnologické rozpravy*. Roč. 2003, č. 2, s. 81-93.
49. GOLDSTEIN, Diane – GRIDER, Silvia Ann - THOMAS, Jeanine. 2007. *Haunting Experiences. Ghosts in Contemporary Folklore*. Logan: Utah State University Press.
50. GOLDSTEIN, Diane. 2004. *Once upon a Virus. AIDS Legends and Vernacular Risk Perception*. Logan: Utah State University Press.
51. GOODE, Erich – BEN-YEHUDA, Nachman. 2009. *Moral Panics. The Social Construction of Deviance*. [s.l.]: Blackwell Publishing.
52. GORDON, Avery. 2008. *Ghostly Matters. Haunting and The Social Imagination*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
53. HARDING, Nick. 2005. *Urban Legends*. Harpenden: Pocket Essentials.
54. HEATH, Chip – STERNBERG, Emily. 2001. Emotional Selection in Memes: The Case of Urban Legends. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 81, No. 6, s. 1028-1041.
55. HERDT, Gilbert (ed.). 2009. *Moral Panics, Sex Panics*. New York: New York University Press.
56. HEŘMAN, Zdeněk. 1993. Tajemství fámy. *Tvar*. Roč. 4, č. 31-32, s. 21.

57. HLŮŠKOVÁ, Hana. 2001. Moderné povesti – k doterajším výsledkom ich štúdia v zahraničnej folkloristike. *Slovenský národopis*. Ročník 49, č. 2, s. 174-184.
58. IDNES.CZ. 2012. *Prodám ledvinu bohatému zájemci. Zn.: Mám vysoké dluhy*. [online] 23. července 2012. Dostupné z <http://zpravy.idnes.cz/zena-prodava-svou-ledvinu-aby-splatila-dluhy-fnk-/domaci.aspx?c=A120723_1806967_zlin-zpravy_jog> [cit. 7. dubna 2013]
59. JANEČEK, Petr. 2006. *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy*. Praha: PLOT.
60. JANEČEK, Petr. 2007. *Černá sanitka: druhá žeň*. Praha: PLOT.
61. JANEČEK, Petr (ed.). 2011. *Folklor atomového věku*. Praha: Národní muzeum – FHS UK.
62. JANEČEK, Petr. 2012. *Současná pověst a fáma v České republice*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta filozofická, 2012.
63. JOHNSON, Timothy. 2011. *Being Soviet. Identity, Rumor, and Everyday Life under Stalin 1939-1953*. Oxford: Oxford University Press.
64. JUNG, Carl Gustav. 1999. *Tajemno na obzoru. O fenoménu UFO a jiných mimozemských jevech*. Brno: Janeček.
65. KALICHMAN, Seth. 2009. *Denying AIDS. Conspiracy Theories, Pseudoscience, and Human Tragedy*. New York: Springer.
66. KAPFERER, Jean-Noël. 1989. A Mass Poisoning Rumor in Europe. *The Public Opinion Quarterly*. Vol. 53, No. 4, s. 467-481.
67. KAPFERER, Jean-Noël. 1992a. *Fáma nejstarší médium světa*. Praha: Práce.
68. KAPFERER, Jean-Noël. 1992b. How Rumors Are Born. *Society*. Vol. 29, No. 5, s. 53-60.
69. KARGIN, Aleksandr – KOSTINA, Aleksandr (eds.). 2007. *FOLK-ART-NET: novyje gorizonty tvorčestva. Ot tradicii – k virtualnosti*. Moskva: Gosudarstvennyj respublikanskij centr ruskogo folklora.
70. KIMMEL, Allan. 2003. *Rumors and Rumor Control*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
71. KNAPP, Robert. 1944. Psychology of Rumor. *Public Opinion Quarterly*. Vol. 8, No. 1, s. 22-37.

72. KÔIVA, Mare. 2005. Fear, Honour and Shame. Horror Fictions of the 1950s and 1960s. [online] Dostupné z: http://www.academia.edu/1111180/Fear_Honour_and_Shame._Horror_Fictions_of_the_1950s_and_1960s [cit. 6. prosince 2012]
73. KÔIVA, Mare - VESIK, Liisa. [s.d]. Contemporary Folklore, Internet and Communities at the beginning of the 21st Century. [online] Dostupné z: http://www.academia.edu/1111177/Contemporary_Folklore_Internet_and_Communities_at_the_Beginning_of_the_21st_Century [cit. 7. prosince 2012]
74. KOVEN, Mikel. 2008. *Film, Folklore, and Urban Legends*. Lanham: Scarecrow Press.
75. LANSKAJA, Julija. 2009. Amerikanskije „Bogus Warnings“ („ložnyje predupreždenija ob opasnosti“ i rossijskije „pisma nesčast’ja“. In ZACHAROV, Aleksandr. (ed.). *Internet i folklor*. Moskva: Gosudarstvennyj respublikanskij centr ruskogo folklora, s. 158-169.
76. LYNCH, Aaron. 1996. *Thought Contagion. How Belief Spreads Through Society*. New York: Basic Book.
77. MCHALE, Brian. 2004. *Postmodernist Fiction*. London: Routledge.
78. MEYER, Silke. 2011. Trafficking in Human Organs in Europe: A Myth or an Actual Threat? In TERRITO, Leonard – MATTESON, Rande (eds.). *The International Trafficking of Human Organs*. Boca Ranton: CRC Press, s. 23-48.
79. MIKŠÍK, Oldřich. 2005. *Hromadné psychické jevy. Psychologie hromadného chování*. Praha: Karolinum.
80. MINISTERSTVO VNITRA. 2012. *Zpráva o stavu obchodování s lidmi v České republice za rok 2011*. [online] Praha: Ministerstvo vnitra ČR. Dostupné z: www.mvcr.cz/soubor/zprava-obchod-s-lidmi2011-pdf.aspx [cit. 20. února 2013]
81. NAZARETJAN, Akon. 2004. *Agressivnaja tolpa, massovaja panika, sluchi*. Sankt-Petersburg: Piter.
82. NEKLJUDOV, Sergej. *Neskolko slov o „postfolklore“*. [online] Dostupné z: <http://www.ruthenia.ru/folklore/postfolk.htm> [cit. 23. února 2013]

83. NOHEJL, Marek. 2001. *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze*. Praha: SLON.
84. NOVINKY. 2012. *Coca-Cola i Pepsi pozmění složení, aby nemusely varovat před rakovinou*. [online] 9. března 2012. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/ekonomika/261403-coca-cola-i-pepsi-pozmeni-slozeni-aby-nemusely-varovat-pred-rakovinou.html> [cit. 21. února 2013]
85. PATRY, William. 2009. *Moral Panics and the Copyright Wars*. Oxford: Oxford University Press.
86. PETERSON, Warren – GIST, Noel. 1951. Rumor and Public Opinion. *American Journal of Sociology*. Vol. 57, No. 2, s. 159-167.
87. PIPES, Daniel. 2003. *Spiknutí. Názory a teorie*. Praha: Themis.
88. PITTNEROVÁ, Zuzana. 2012. *Společnosti Coca-Cola Co. a PepsiCo přestanou ve svých nápojích používat karamelové barvivo s možným obsahem karcinogenů*. [online] 13. března 2012. Dostupné z: <http://www.czechtrade.cz/informacni-centrum/novinky/spolecnosti-coca-cola-co-a-pepsico-predstanou-ve-21575/> [cit. 20. února 2013]
89. POLICIE ČR. 2012. *Statistické přehledy kriminality za rok 2012*. [online] Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/statisticke-prehledy-kriminality-za-rok-2012.aspx> [cit. 6. února 2013]
90. RÖDLACH, Alexander. 2006. *Witches, Westerners and HIV*. Walnut Creek: Left Coast Press.
91. RONENOVÁ, Ruth. 2006. *Možné světy v teorii literatury*. Brno: Host.
92. ROSNOW, Ralph - FINE, Gary Alan. 1976. *Rumor and Gossip: The Social Psychology of Hearsay*. New York: Elsevier.
93. SEGAL, Robert. 2004. *Myth. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
94. SHEPER-HUGHES, Nancy. 2002. Min(d)ing the Body: On the Trail of Organ-Stealing Rumors. In McCLANCY, Jeremy (ed.). *Exotic No More: Anthropology on the Front Lines*. Chicago: University of Chicago Press, s. 33-63.

95. SHEPER-HUGHES, Nancy. 2004. Parts unknown. Undercover ethnography of the organs-trafficking underworld. *Ethnography*. Vol. 5, No. 1, s. 29-73.
96. SHEPER-HUGHES, Nancy. 2007. *Organ Stealing: Fact, Fantasy, Conspiracy, or Urban Legend?* [online] Dostupné z: <http://poundpuplegacy.org/node/14245> [cit. 1. února 2013]
97. SHIBUTANI, Tamotsu. 1966. *Improvised News: A sociological Study of Rumor*. Indianapolis: Bobbs Merrill.
98. SCHÜTZ, Alfred. 1962. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. Hague: Nijhoff.
99. SMIRNOVA, Jevgenija. 2010. Ustojčivije motivy sjužeta „geopatogennaja zona“ v gorodskoj legende. *Vjestnik Čeljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. No. 21, s. 114-119.
100. SOUKUP, Václav. 2011. *Antropologie. Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
101. STEWART, Pamela - STRATHERN, Andrew. 2003. *Witchcraft, Sorcery, Rumors and Gossip*. New York: Cambridge University Press.
102. SUNSTEIN, Cass. 2008. „She Said What? He Did That? Believing False Rumors.“ [online] *Harvard Public Law Working Paper*. No. 08-56, s. 1-26. Dostupné z: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1304268 [cit. 1. dubna 2013]
103. SUNSTEIN, Cass – VERMEULE, Adrian. 2009. Conspiracy Theories: Causes and Cures. *Journal of Political Philosophy*. Vol. 17, No. 2, s. 202-227.
104. ŠALANDA, Bohuslav. 1990. *Folklór, tradice a stereotypy*. Praha: Univerzita Karlova.
105. ŠERKOVIN, Jurij – NAZARETJAN, Akon. 1984. Sluchi kak socialnoje javlenije i kak orudije psihologičeskoj vojny. [online] *Psychologičeskij žurnal*. Roč. 5, č. 5. Dostupné z: <http://psyfactor.org/lib/rumours.htm> [cit. 1. února 2013]
106. ŠUBÍK, David. 2000. *Virus HIV?: Lež, které uvěřil celý svět*. Brno: Datel.

107. ŠUBRT, Jiří - BALON, Jan. 2010. *Soudobá sociologická teorie*. Praha: Grada.
108. TERRITO, Leonard – MATTESON, Rande (eds.). 2011. *The International Trafficking of Human Organs*. Boca Ranton: CRC Press.
109. THOMPSON, Kenneth. 1998. *Moral Panics*. London: Routledge.
110. TRAMPOTA, Tomáš. 2006. *Zpravodajství*. Praha: Portál.
111. TUCKER, Elizabeth. 2007. *Haunted Halls. Ghostlore of American College Campuses*. Jackson: University Mississippi Press.
112. ÚSTECKÝ DENÍK. 2012. *Prodám ledvinu za 800 tisíc! Se stiháním počítám*. [online] 28. srpna 2012. Dostupné z: http://ustecky.denik.cz/zpravy_region/prodam-ledvinu-za-800-tisic-se-stihanim-pocitam-20120828.html [cit. 7. dubna 2013]
113. VICTOR, Jeffrey. 1990. Satanic Cult Rumors as Contemporary Legend. *Western Folklore*. Vol. 49, No. 1, s. 51-81.
114. VOLEK, Jaromír. 2000. Konstrukce morální paniky a sociální exkluze. *Sociální studia*. Brno: FSV MU, č. 5, s. 97-113.
115. WATZLAWICK, Paul. 1998. *Jak skutečná je skutečnost*. Hradec Králové: Konfrontace.
116. WILSON, Michael. 1998. Legend and Life: „The Boyfriend’s Dead“ and „The Mad Axeman“. *Folklore*. Vol. 109, s. 89-95.
117. WILTON, David. 2004. *Word Myths: Debunking Linguistic Urban Legends*. Oxford University Press.
118. ZACHAROV, Aleksandr (ed.). 2009. *Internet i folklor*. Moskva: Gosudarstvennyj respublikanskij centr ruskogo folkloru.
119. ZHAO, Laijun a kol. 2013a. SIR rumor spreading model in the new media age. *Physica A*. Vol. 392, s. 995-1003.
120. ZHAO, Laijun a kol. 2013b. Rumor spreading model considering forgetting and remembering mechanisms in inhomogeneous networks. *Physica A*. Vol. 392, s. 987-994.

Internetové zdroje:

www.netlore.ru/gorodskie-legendy

www.snopes.com

<http://americanfolklore.net/folklore/urban-legends/>

<http://www.ruthenia.ru/folklore/>

www.hoax.cz